

VASILE PÂRVAN

SALSOVIA

BUCUREŞTI
Instit. de Arte Grafice CAROL GÖBL S-sor I. St. Rasidescu
16, Strada Doamnei, 16
1906.

DREPT PREFAȚĂ

Paginele ce urmează sânt o retipărire din **Convorbiri literare,** *anul XL, a unui fragment dintr'un studiu asupra* **„Străjii romane la gurile Dunării".** *Ceea ce m'a făcut să n'aștept până ce voiu fi gata cu întregul studiu au fost următoarele considerațiuni. — Printre studiile cele mai anevoioase la noi în țară sânt de sigur cele de anitchități daco-romane. Nu numai lipsa unui muzău bine orânduit și a unei bune biblioteci speciale face aceste studii aproape cu neputință, ci mai e și lipsa de orientare științifică ce domnește în aceastǎ privință atât în opinia publică cât și în cercul — foarte restrâns de altfel - al cercetătorilor locali. În special Dobrogea, ținutul cel mai bogat în urme greco-romane, a ispitit pe câțiva cercetători locali, nu numai să publice câteva din noile descoperiri, dar să scrie chiar și lucrări mai mari cu privire la trecutul cel mai îndepărtat al provinciei. Dacă ostenelile acestor lucrători au rămas până azi aproape fără nici un rezultat pentru știință, cauza e a se căuta, cred, printre altele, și în aceea că cercetările dela noi rămâneau — din informație insuficientă — totdeauna în urmă față de progresele făcute de știință în Occident.*

Aceasta m'a îndemnat ca atât în precedentul meu studiu **„cu priviro la organizația provinciei Dacia Traiană",** *cât și în cel de față să dau atenție mai mare decât de obiceiu „literaturei" cestiunilor, făcând din amândouă publicațiile câte un mic repertoriu bibliografic al subiectului, în curent,*

precât mi-a fost cu putinţă, cu cele mai din urmă cercetări respective din Apus.

Odată şi odată tot va trebuì începută desgroparea sistematică a urmelor romane dela vechea grauiţă a Imperiului, a **„limesului danubian“**, *în partea care cade pe pământ românesc, din Dobrogea, — aşa precum a început încă de 10 ani* **Academia din Viena** *pentru partea din* **limes** *care cade în Austria, precum încă de mai înainte lucrează o comisie specială, pe socoteala statului, în Germania şi precum în timpul din urmă vor să facă şi Ungurii şi Sârbii şi Bulgarii. — Când şi la noi se va începe lucrul atunci va fi nevoe pe lăngă sprijinul autorităţilor şi al publicului şi de o sumă de tineri cari încă de mai înainte să fi fost măcar cât de cât puşi în curent cu studiile la cari vor da ajutor.*

Un studiu complet asupra **„străjii romane la gurile Dunării“** *numai după desgroparea* **limesului** *va fi cu putinţă.— Până atunci însă, am crezut că rândurile ce urmează vor fi, pentru cele mai sus arătate, de mai mult folos ieşind răzleţe de lucrarea din care fac parte, decât aşteptând această lucrare care cine ştie când va putea însfârşit ieşi.*

V. P.

Berlin, 28 Septemvrie s. v. 1906.

Stăpânirea romană efectivă se întinde relativ târziu asupra ţinutului dela gurile Dunării (1). Putem afirma fără teamă

---

(1) Înainte de Flavii nu erau de fel trupe staţionate pe cursul de jos al Dunării. Cf. Jung, *die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, Innsbruck 1881, p. 341 sqq. cu Domaszewski, *die Dislocation des römischen Heeres im J. 66 n. Chr.* în *rheinisches Museum*, N. F., 47, 1892, p. 207 sqq., — p. 213 sq. şi acelaş, *zur Geschichte der römischen Provincialverwaltung, ibidem*, 48, 1893, p. 249 sqq. şi Mommsen, *römische Geschichte*, V, p. 199. — După ce, sub Domiţian, Moesia se împărţì în două *provincii consulare* (a. 86), paza ţinutului din josul Dunării fu făcută în chip statornic de două legiuni: *V Macedonica* şi *I Italica*.—Unde erau însă lagărele acestor două legiuni în secolul I d. Chr., nu s'a putut încă stabilì cu siguranţă. Ultima lucrare apărută în această privinţă (Bogdan Filow, *die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, al 6-lea *Beiheft* la *Klio.—Beiträge zur alten Geschichte*, Leipzig, 1906) încearcă, mai ales pe urma studiilor lui Domaszewski, să fixeze pentru vremea dela 86 la 101 ca lagăr al *leg. I Italica, Novae* (Steklen) şi ca lagăr al *leg. V Macedonica, Oescus* (Ghighen) (p. 46—7 cu 63 sqq.).

Pentru istoricul apărării graniţei romane la Dunărea de jos, cf. pe lângă Filow *l. c.* (care dă toată bibliografia până la 1906), ca lucrări mai însemnate, şi Stéphane Gsell, *essai sur le règne de l'empereur Domitien*, Paris, 1894, p. 205 sq. şi 215 sq. cu notele; Domaszewski, *die Entwicklung der Provinz Moesia* în *neue Heidelberger Jahrbücher* I, 1891, p. 190 sqq. şi Premerstein, *die Anfänge der Provinz Moesen* în *Jahreshefte des oesterr. archäol. Institutes in Wien*, I, 1898, *Beiblatt*,

de păcat că abia dela cucerirea Daciei se stabileşte trainic noua posesiune asupra Dobrogei de azi (1). În primul avânt de expansiune Romanii trecură şi dincolo de fluviu şi întreaga Moldovă şi Basarabie de azi intră în sfera lor de influenţă (2). În curând însă Dunărea alcătui iară graniţa

---

col. 177 şi 190 — 1. V. şi Mommsen, *röm. Gesch.* V, p. 194 sqq. şi 205 sqq. şi V. Vaschide, *histoire de la conquête romaine de la Dacie*, etc., *142e fasc. de la Bibl. de l'école des Hautes Études*, Paris 1903, p. 126 (p. leg. I. Italica).

(1) Vezi în această privinţă Filow, l. c. p. 63—66. — El arată cu multă probabilitate de adevăr, că mutarea leg. *V. Macedonica* dela *Oescus* la *Troesmis* şi fundarea lagărului dela *Durostorum* cu aducerea legiunei *XI. Claudia* din Germania superior în Moesia inferiŏr, se datoresc lui Traian. — Cf. şi Jung, *Römer u. Romanen in den Donauländern*, ed. 2-a Innsbruck 1887, *passim* şi Mommsen, *röm. Gesch.* p. 194 sqq. Cf. Premerstein, *l. c.* col. 177. Cât de mult era condiţionată stăpânirea „Scythiei mici“ (Dobrogea), — ea însăşi un post înaintat al Romanizmului, — de stăpânirea Daciei, se vede şi de acolo, că înflorirea ei ţine cam tot atât cât a Daciei. Iar pe urmă (după jum. secol. III) toate întăririle nu-i mai sânt de nici un folos. Cf. pentru documentare B. Rappaport, *die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig 1899, p. 27 sqq. În sec. IV, cu toate luptele la Dunăre òri, mai bine, tocmai din pricina acestor lupte, graniţa-de-fapt se pare că e formată de linia întărită Axiopolis-Tomis. Pe vremea lui Constantin-cel-Mare ori ceva mai târziu se aşează al treilea val, — cel de piatră —, pe această linie. Cf. Schuchhardt în *arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterr.-Ungarn*, IX, 1885, p. 87 sqq. — în *neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, Leipzig, V, 1900, p. 100 sq., şi în *Jahrbuch des deutschen archäol. Inst.* XVI, 1901, p. 120. Cf. Tocilescu, *fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest 1900, capitolul special asupra valurilor şi *passim*. Pentru restabilirea graniţei dunărene în aceste regiuni şi împrejurările triste de după Valens, până la Theodosius, în tot ţinutul din sudul Dunării, vezi O. Seeck, *die Zeit des Vegetius* în *Hermes*, XI, 1876, p. 68 sqq.

(2) E a se face deosebire între protectoratul roman asupra oraşelor greceşti dela Marea Neagră, întins încă de pe vremea lui August până în Bosphorul Cimmerian [vezi o expunere pe scurt cu literatura veche şi nouă a cestiunii la Premerstein *l. c.* col. 191 sqq.] şi tradus în ocrotire ceva mai concretă (cu trupe de ajutor şi... ocupaţie) dela Nero înainte [vezi documentarea la Domaszewski, *die Dislocation des römischen Heeres etc.* în *rhein. Mus.*, N. F., 47, 1892, p. 208], pe de o

dintre lumea civilizată şi cea barbară (1). Hotarul firesc pus de râu (2) însemnă, cel puţin oficial (3), în toate veacurile următoare capătul posesiunilor romane şi apoi bizantine în aceste părţi (4).

parte, — şi stăpânirea teritorială, în lăuntrul ţării, asupra Moldovei şi Basarabiei de azi, pe de alta. Această *stăpânire* a fost aşa de efemeră încât în afară de prea puţine resturi de inscripţii (latine ori greco-latine) găsite la Gherghina (lângă Galaţi), la Cartal (în faţa Isaccei) şi încă în vre un loc două (cf. *Indices* la C. I. L. III) nu ar mai rămâne ca dovadă de stăpânire romană decât doară valurile dintre Prut şi Nistru (cf. Momnısen, *röm. Gesch*, V, p. 206). Precum însă arată Schuchhardt, unul din cei mai buni cunoscători de fortificaţii romane (în cit. *neue Jahrbücher* din Leipzig, V, 1900, p. 101) aceste valuri basarabene nu-s romane.

(1) Mommsen, *römische Geschichte*, V, p. 206.

(2) Pentru râuri ca granițe, vezi Ratzel, *politische Geographie*, München u. Leipzig 1897, p. 479 sqq.

(3) Restaurarea neîncetată a *limes*-ului dovedeşte în deajuns nestabilitatea graniţei. Astfel C. I. L. III, 12483: *[Troesmin], locum in parte l'mitis positum, gentilium* (pentru *Gentiles* v. Mommsen în *Hermes*, XXIV, p. 216 sqq.) *Gotho[ru]m temeritati semper aptissimum, ad confirmandam provincialium [s]uorum a[e]ternam securitatem erecta istius fabri[c]ae munitione clauserunt latru[nc]ulorumque impetum perennis mun[imi]nis dispositione tenuerunt.* (Constantin II şi fraţii lui în anul 337—40).—Ori no. 13734, inscripţia pusă c. 316 de Constantin-cel-Mare şi Licinius pentru restaurarea oraşului *Tropaeum Traiani*, *„ad confirmandam limitis tutelam"*; ori no. 7494 din timpul lui Valens, etc. Cf. Hieronymus *epistula 123*, 17 (ed. Migne, I, p. 1058): *„Olim a mari Pontico usque ad Alpes Iulias non erant nostra, quae nostra sunt et per annos triginta, fracto Danuvii limite in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur"*, sau Zosimus, II, 34 ori Theophylactus Simocatta, *passim*, ori Ammianus Marcellinus, *idem*. Cf. Jung, *Römer u. Romanen*, ed. 2, p. 183 şi Seeck în *Hermes*, XI, p. 68 sqq.

(4) Aceasta până la definitiva stabilire a Bulgarilor la Dunărea de jos. De atunci Scythia mică nu mai aparţine decât cu numele la Imperiu. Ultima „restaurare" a graniţei militare la Dunăre, până la gurile ei, e întreprinsă de Iustinian (Cf. Procopius, *de aedificiis*, IV, 7 (ed. Bonn, vol. III, p. 293) [Cf. şi IV, 5, p. 285 sqq.]). Pe vremea lui Constantin Porphyrogenitul aceste ţinuturi sânt considerate — şi cu drept — ca streine: ἥ τε γὰρ Βουλγαρία καὶ αὐτὸς ὁ Ἴστρος καὶ τὸ περιώ-

Supravegherea liniei Dunărei până la vărsarea fluviului în mare începe din potrivă foarte de timpuriu. Încă de pe vremea lui August Romanii se socotiră stăpâni pe această linie şi nu încuviinţară prinderea de posesie statornică la râu, altcuiva. Cetăţuile trace *Troesmis* (Igliţa) şi *Aegissos* (Tulcea), ocupate de Geţi, sânt scăpate din mânile lor de comandanţi romani trimeşi cu o flotă pe râu în jos şi cari iau înapoi cu asalt cele două însemnate poziţii strategice (1). Apărarea „dela distanţă" a acestor poziţiuni se face până către jumătatea secolului I după Chr. cu ajutorul principilor traci învecinaţi, vasali Romei (2). Cum însă ei nu prea fac mare ispravă, *vexilaţii* romane special desfăcute dela legiunile Moesiei (3) trebue să fie din ce în ce mai des trimese în josul fluviului până ce în sfârşit sub Domiţian ţinutul dela Dunăre — *Moesia* — se împarte în *superior* şi *inferior*, fiecare cu câte două legiuni, şi în această din urmă provincie sub Traian, *două* noi castre legionare, în Duros-

---

νυμον ὄρος τὸ διῆκον ἄχρι τοῦ Πόντου, τὸ καλούμενον Αἷμος, τῆς Θρᾴκης εἰσὶ μέρη, *νυνὶ δὲ ἀλλότρια χρηματίζουσι* (Const. Porph., *de thematibus*, II, 1, ed. Bekker, Bonn, 1840, p. 45).

(1) Ovid, *ex Ponto*, IV, 9, 79 şi urm. (Troesmis recucerit de Pomponius Flaccus), şi IV, 7, 21 şi urm. (Aegissos cucerit de P. Vitellius). [Pentru Flaccus cf. Rohden-Dessau, *Prosopographia imperii Romani, saec. I, II, III*, vol. III, Berlin 1898, p. 76, iar pentru Vitellius, ibidem, p. 452—3]. La aceste locuri întinsul comentariu al lui Domaszewski, *die Entwicklung der Provinz Moesia* în *neue Heidelb. Jahrb.* I 1891, p. 194 (Troesmis) şi p. 190 şi 192 (Aegissos) cu acelaş, *zur Geschichte der röm. Provinzialverwaltung* în *rhein. Mus.* N. F. 45, 1890, p. 5 şi Premerstein, *l. c.* col. 169 şi 180 sqq.

(2) Cf. Mommsen, *röm. Gesch.* V, p. 13 şi nota 1, cu Premerstein *l. c.*, unde se dă toată literatura. Pentru amestecul ajutoarelor trace şi romane la apărarea graniţei cf. şi Domaszewski, *op. cit.* în *rh. M.* 45, 1890, p. 2 şi urm.

(3) Domaszewski, *die Dislocation des röm. Heeres* în *rh. M.*, N. F. 47, 1892, p. 207 sqq. Pentru felul cum era compusă o vexilaţie, cf. de pildă interesanta inscripţie comentată de Domaszewski în C. I. L. III, No. 7449 (e o vexil. a leg. XI Claudia). Pentru corpurile auxiliare ale prov. Moesia inferior în anul 99 avem două diplome în C. I. L. III, p. 1970—1. Cf. St. Gsell, *o. c.*, p. 216.

torum şi Troesmis, sânt definitiv stabilite pentru apărarea chiar a regiunei dela gurile Dunării.

Stabilirea acestor lagăre, cucerirea Daciei şi aducerea întregului teritoriu din Nordul Dunării sub influenţa romană de către Traian (1), şi în fine organizarea apărărei graniţei sub Traian, Adrian şi Antonini, aduc după ele o repede dezvoltare a vieţii romane la Dunărea-de-jos (2). Supt ocrotirea legionarilor comerţul şi afacerile de schimb, exercitate încă din vremuri vechi de Grecii dela Marea Neagră, atrag acum şi lume romană în aceste regiuni: negustori, armatori, corăbieri, cari au de îngrijit de legăturile economice ale Răsăritului cu Apusul, dealungul grandioasei artere de comunicaţie a Dunării (3). Pe ţărmul drept al fluviului merge şoseaua care leagă între ele lagărele şi castelele aşezate de pază dealungul lui: în caz de primejdie ajutorul poate repede sosì dela un „fort“ la altul (4). Pe Dunăre trec în sus şi în jos corăbii de comerţ greceşti (5) şi vase de războiu romane ori bărci de pescari şi călători indigeni (6). Soldaţii de pază nu s însă puşi numai pentru treburi de războiu, ci au în sama lor şi poliţia graniţei (7).

(1) Cf. Mommsen, *röm. Gesch.* V, p. 205 sqq. şi H. Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, Gotha, 1883, I, p. 548 sq., p. 571 sq., 606 sq., etc.

(2) Cf. Mommsen, *die römischen Lagerstädte* în *Hermes* VII, 1873, p. 302 sqq. şi E. Kornemann, *de civibus Romanis in provinciis imperii consistentibus*, Berlin 1890, p. 80 sqq. şi 90 sqq.

(3) Cf. asupra navigaţiei pe Dunăre în antichitate, Brandis, *Danuvius* în Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, IV, col. 2122 sqq.

(4) Vezi *tabula Peutingeriana*, ed. Miller, Ravensburg 1888, segm. VIII şi harta IV la C. I. L. III, suppl. II.

(5) Cf. C. I. L. III, 781 şi p. 147–8.

(6) Diferitele populaţii barbare dela gurile Dunării întrebuinţau pe lângă bărci obişnuite şi luntri dintr'un singur trunchiu scobit *„cavatis arborum alveis“*, precum spune Ammianus Marcellinus despre Goţi XXXI, 4, 5. Alte citate vezi la Brandis, *Danuvius, l. c.*, col. 2122—3.

(7) Cf. K. Samwer, *die Grenzpolizei des römischen Reiches* în *westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, Trier, V, 1886, p. 311 sqq.

Fluviul leagă cele două maluri ale sale, ori le desparte, precum sânt dispuşi şi stăpânii lui: pe pace ori pe războiu (1). Dar, în afară de asta, chiar pacinic, nu oricui îi place să treacă granița dintr'o „parte de lume" într'alta, îşi poate permite acest gust nesupărat. Soldaţii de pază cer „hârtii": granița nu se trece decât ziua, trebue să-ţi laşi armele şi să te laşi cercetat, să ai onoarea de-a fi escortat de un soldat sau de un funcţionar inferior, cel puţin atât cât te afli în ţinutul de margine (2). Ca la orice „hotar", pe lângă soldaţi sânt şi funcţionari fiscali pentru încasarea taxelor de import, export şi transit (3). La graniţă se ţin bâlciuri unde vin din amândouă părţile negustori şi muşterii: dar fixarea locului şi zilei de bâlciu stă tot în mâna şi supt supraveghierea comandantului frontierei (4). Pentru mai multă siguranţă împotriva spionilor ori a năvălirilor pe neprevăzute se are grija de-a se hotărî dela „Centru", prin bună învoeală, o zonă pustie dealungul graniţei (5).

Paza hotarului la Dunăre — a *limes*-ului (6) - constă din o linie neîntreruptă de lagăre legionare, castele şi puncte

(1) Astfel chiar când imperiul slăbise, la sfârşitul secol. IV (în 386) avem ştire că Greutungii încercând să treacă Dunărea au fost nimiciţi de flota romană. Din ce fel de vase era compusă această flotă din 368 e mai greu de stabilit. Hotărît rămâne însă că o flotă romană a Dunării câştigă această biruinţă (Seeck, *die Zeit des Vegetius* în *Hermes* XI, p. 70; cf. p. 77). Amănunte asupra flotei Dunării, în general, vezi mai jos.

(2) K. Samwer, *l. c.*, p. 314. Cf. Brandis, *l. c.*, col. 2128.

(3) Cf. Domaszewski în *arch.-epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ungarn*, XIII, p. 129 şi K. Zangemeister, *der obergermanisch-rätische Limes* în *neue Heidelb. Jahrb.* V, 1895, p. 83 sqq.

(4) Cassius Dio, 71, 15–6 şi 72, 2: pentru relaţiile comerciale cu Marcomannii şi Iazygii pe vremea lui Marcu Aureliu.

(5) Cassius Dio, 71, 15 şi 16 şi 72, 3; Herodian, 2, 1, §. 5. Cf. K. Samwer *l. c.*, p. 317 sqq.

(6) Ţinuturile de margine — „*Grenzmarken*" — ale Imperiului erau în general numite cu vorba latină „*limes*",—*limes Africanus,—Illyrici,* — *Libycus,* — *orientalis,* — *Raeticus,*—*Scythicus,*—*transrhenanus* (vezi

de priveghere aşezate pe locurile mai înalte ale ţărmului (1), şi, pe lângă detaşamentele fixe, mai mari în castele, mai mici la posturile de observaţie (2), patrule necontenit în mişcare — *praetenturae* (3) —, circulau dealungul întăriturilor făcând în aceeaşi vreme şi serviciul de poliţie vamală (4).

O flotă specială militară — *classis Flavia Moesica* (5) —

Index la *Scriptores historiae Augustae*, ed. Peter, 1884, II, p. 322). Vezi explicaţiile foarte energice ale acestui senz al cuv. *limes* la Zangemeister, *l. c.*, p. 98, nota 38. Acest cuvânt însemna însă şi însăşi linia întărită — *valul* —, precum, mai rar, întâmpinăm, fie spus deadreptul, fie prin senzul expresiei, la autorii vechi. (Vezi citatele la F. Ohlenschlager în *neue Heidelb. Jahrb.* V, 1895, p. 62. Cf. *limes* în Daremberg et Saglio, *Dictionnaire*, la locul cuvenit). Din secolul al III-lea înainte *limes* înseamnă în general graniţa Imperiului, fără a presupune şi întăriri anume ridicate de mâna omului (Zangemeister, *l. c.*, p. 103, n. 57).

(1) Cf. Brandis, *Danuvius*, *l. c.*, IV, col. 2132. Aici la Dunăre linia de apărare fiind apoi identică cu drumul cel mare dealungul fluviului, diferitele *castra* şi *castella* corespundeau centrelor civile, *mansiones* şi *stationes* ale căii, şi ele, astfel aşezate încât însele erau posturi întărite ori în stare de a opune rezistenţă şi ca atare trebuiau să se identifice cu posturile militare [Cf. în altă ordine de idei, asupra aceluiaş fel de apărare, Ch. Morel, *Castell und vicus Tascaetium in Rätien* în *Commentationes philologae in honorem Mommseni*, Berlin 1877, p. 156].

(2) Vezi *Notitia Dignitatum* ed. Böcking, Bonn, 1839 — 53 şi ed. Seeck, Berlin, 1876. Cf. comentariul neîntrecut al lui Mommsen, în *das römische Militärwesen seit Diocletian* în *Hermes*, XXIV, 1889, p. 195 sqq.

(3) Cf. Ammianus Marcellinus, XIV, 3, 2.

(4) Vezi K. Samwer, *l. c.*, p. 319.

(5) C. I. L. III, 7552, 8716 şi trei diplome militare: XXII din a. 92, XXX din a. 99 şi XXXIII din a. 105 d. Chr. Literatura veche asupra flotei în secol. I d. Chr. vezi-o la Brandis *l. c.*, col. 2130—1. — Cf. *Codex Theodosianus*, ed. Mommsen-Meyer, Berlin 1905, VII, 17 şi XIII, 5. Staţiunile, la *Notitia Dignitatum Or.* (p. Scythia, c. XXXVI în ed. Böcking şi XXXIX în ed. Seeck). Cf. Seeck în *Hermes*, XI, p. 77; Jung, *die romanischen Landschaften d. röm. Reiches*, p. 349; Premerstein, *l. c.* col. 169.

completa sistemul de pază prin stabilirea unei legături repezi şi directe între diferitele castele de pe mal, şi prin supraveghiarea „ordinei şi siguranţei pe fluviu". Ea consta din vase obişnuite, triere şi *naves lusoriae*, un fel de încrucişătoare repezi *„quae in Danuvio agrarias cotidianis tutantur excubiis"* (1).

Aceasta vara. Dar iarna, pe Dunărea îngheţată şi cu greutatea supravegherii pe viscol, orice încercare de a *opri* pe barbari ar fi fost zadarnică. Precum spune Ovid (2) *„ubi frigore constitit Ister"* toate neamurile barbare *„dura meant celeri terga per amnis equo"*, ori (3):

„Dum tamen aura tepet, *medio defendimur Histro:*
Ille suis liquidus bella repellit aquis.
At cum tristis hiems squalentia protulit ora,
. . . . Hister . . . . . . congelat . . . . .
Quaque rates ierant, pedibus nunc itur, et undas
Frigore concretas ungula pulsat equi;
Perque novos pontes subter labentibus undis
Ducunt Sarmatici barbara plaustra boves (4)".

*

Dela sfârşitul secolului I până după jumătatea celui de

---

(1) Vegetius, *epitoma rei militaris*, ed. Lang, Leipzig-Teubner, 1885, IV, 46 (p. 165). Cf. *Codex Theodosianus*, ed. cit., VII, 17, *de lusoriis Danubii.*

(2) *Ex Ponto*, I, 2, 80. Cf. în această privinţă şi mai jos, citatul din Philostorgius..

(3) *Tristia*, III, 10, în întregime. Citate de mine versurile: 7–9 23–30 şi 31–4.

(4) Cât priveşte istoria şi geografia deltei Dunării în antichitate, avem ca izvoare mai principale pe: Strabo, p. 305, Plinius IV, 12, 24 sqq. (la Detlefsen, ed. părţilor geografice din Plinius [în *Quellen u. Forschungen zur alten Gesch. u. Geographie* sub dir. Prof. W. Sieglin], Berlin 1904, IV, § 78 sqq.), Ptolemaeus III, 10 şi Iordanes, *Getica*, V, 30 sqq. Cf. A. Forbiger, *Handbuch der alten Geographie* III, ed. 1 Leipzig 1848, p. 1091, nota 96, — ed. II, Hamburg 1877, p. 746. Vezi şi Brandis, *l. c.*, col. 2118 şi Domaszewski, *die Chronologie des bellum Germanicum et Sarmaticum 166—175 n. Chr* în *neue Heidelb. Jahrb.*, V, 1895, p. 125 şi nota 2.

al doilea, paza la gurile Dunării fu făcută de *leg. V Macedonica*, din Troesmis (1). După ce însă sub Marcu Aureliu legiunea fu chemată, cu prilejul războiul cu Marcomanii, în Dacia, şi stabilită definitiv acolo în lagărul dela Potaissa (2), apărarea gurilor Dunării rămase a se face iar prin vexilaţii ale legiunilor de mai în susul Dunării (în special *I Italica*). Se pare chiar că după plecarea *leg. V Macedonica* dela Troesmis, *leg. I Italica,* — probabil nu în întregime, în orice caz un detaşament foarte respectabil —, a fost însărcinată cu paza ţinutului dela gurile Dunării. Căci nu este de admis ca acest post important să fi fost lăsat numai în paza diferitelor vexilaţii extraordinare, ci mult mai probabil e că un corp de armată mai puternic şi statornic a fost adus în locul legiunii plecate (3). În acest senz inscripţia găsită la Gherghina, lângă Galaţi, în care un centurion al acestei legiuni face un *votum „pro salute et victoria et concordia M. Aurelii Antonini et L. Aur. Veri"*, aşezând un altar (4), cred că şi-ar găsì cea mai firească explicaţie. Iar alăturea de ea inscripţia găsită la Igliţa, pusă

(1) Cf. în C. I. L. III, p. 2328[91], unde ni se dau mai multe inscr. din sec. II, găsite la *Aegissus* (Tulcea) şi printre cari şi una, 14443, pomenind *leg. V. Mac.*—Cf. Ptolemaeus III, 10, 5 cu C. I. L. III, *Indices*. Pentru *ale* şi *cohortele* de *auxiliari* din aceste părţi vezi C. I. L. III, pp. 863, 865, 877, 1970 şi 1971 şi articolele respective din „Pauly-Wissowa", de Cichorius.

(2) Jung, *Fasten der Provinz Dacien,* p. IV şi 17 şi Vaschide, *conquête de la Dacie*, p. 100.— Domaszewski, *die Chronologie etc.* în *neue Heidelb. Jahrb.* V, 1895 p. 117 şi nota 3 crede chiar că al doilea lagăr legionar, din Dacia, la Potaissa, a fost ridicat „încă dinainte de izbucnirea războiului". — Vezi în special şi Filow, *die Legionen der Provinz Moesia etc.*, p. 77—8.

(3) Filow, *l. c.*, p. 82, crede că stăteau în această vreme la Troesmis şi detaşamente de-ale *leg. XI Claudia* (Durostorum), nu numai de-ale *leg. I. Italica* (Novae), cu toate că precum însuşi mărturiseşte (p. 82, n. 7) *numai* prezenţa legiunei din urmă este până acum sigur constatată la Troesmis. — Mommsen în C. I. L. III, p. 999, afirmă că în sec. III n'au fost *castre mari* la Troesmis.

(4) C. I. L. III, 7514 (=778).

în anul 173 de un alt (?) centurion al *leg. I Italica* (1) în onoarea lui Tiberius Claudius Pompeianus *„bis consul“*, ginerile lui Marcu Aureliu. Şi nu mai puţin celelalte inscripţii privitoare la această legiune, găsite atât la Troesmis cât şi în alte locuri, dovedesc prezenţa statornică a unui destul de însemnat detaşament al *leg. I. Italica* în locul plecatei legiuni *V. Macedonica* (2).

Către anul 200—1, sub Severus şi Caracalla, drumul de-a lungul Dunării e îmbunătăţit de C. Ovinius Tertullus, legatul *pro praetore* al Moesiei Inferioare, şi numeroase inscripţii ne dau mărturie despre această activitate (3). În aceeaşi vreme, pentru a activa comerţul cu Illyricul pe calea Dunării, tot prin acest *legat* la 17 Februar 201 împăraţii trimet Tyranilor *(Tyras)* o scrisoare de privilegii de o deosebită importanţă pentru cunoaşterea împrejurărilor economice din aceste părţi (4).

În primul sfert al veacului al III-lea, sub Alexandru Sever, o schimbare cu grele urmări avu loc în organizarea apărărei hotarului. Funcţiunea de *duces limitanei*, adică comandanţii militari *extraordinari* ai ţinuturilor de graniţă, care nu aveau în acele cazuri şi administraţie civilă —, devenise treptat-treptat în urma numeroaselor războae o instituţie

(1) C. I. L. III, 6176.—Centurionul din Troesmis se numeşte *C. Val.* Firmus, cel din *Gherghina* (7514) *Cornelius* Firmus. În caz când inscr. din urmă, găsită la 1837 şi trecută printr'atâtea cetiri şi copii, e bine descifrată, rămâne de constatat asemănarea de nume între cei doi centurioni. Dată însă formula puţin cam ciudată a inscr. 7514 şi potrivirea de timp şi dedicaţii cu *6176*, eu aş înclina a crede că *Cornelius* Firmus nu-i decât *C. Val.* Firmus din inscr. dela a. 173.

(2) Vezi C. I. L. III, 6185, 7517, 7555 şi pag. 1012. Cf. *Indices* şi Vaschide, *o. c.*, p. 126 sqq.

(3) Vezi C. I. L. III, *Indices*, p. 2460 la Tertullus; v. de pildă No. 14461 pentru partea de şosea dela *Aegissus* (Tulcea).

(4) C. I. L. III, 781 cu un întins comentar de Mommsen, p. 147—8. Cf. Patsch, *archäol.-epigraphische Untersuchungen zur Gesch. der röm. Provinz Dalmatien*, III, în *wissenschaftliche Mitt. aus Bosnien u. der Hercegovina*, VI, 1899, p. 270—1.

fixă ; Alexandru prefăcu şi trupele dela hotar în adevăraţi grăniceri, lăsându-i să se însoare şi dându-le pământ şi unelte de muncă. Ei se îndatoriau, în schimb, să-şi dea şi copiii tot în armată. Astfel soldaţii fură legaţi de pământul pe care erau garnizonaţi, şi când fu vorba de expediţii mari, cu concentrări de forţe, ei nu mai putură răspunde acestei chemări (1).

În curând însă începură năvălirile Goţilor (2) şi de acum înainte Dobrogea de azi, — despărţită ca provincie deosebită de *Moesia Inferior*, sub numele de *Scythia (minor)*, sub Diocleţian —, nu va mai avea o clipă linişte. Ce-i dreptul viaţa romană va continua a se dezvolta la adăpostul lagărelor sporite de Diocleţian şi urmaşii lui, dar din ea nu va rămâne nimic durabil pentru veacurile următoare. Ca şi la Rin, potopul barbar va spăla totul din calea lui şi gurile Dunării vor continua a fi barbare până aproape în zilele noastre (3).

Reorganizarea apărărei graniţei de către Aurelian şi apoi fundamental, de Diocleţian (4), cu colegii şi urmaşii lui— πόλεσι καὶ φρουρίοις καὶ πύργοις (5) — avu ca urmare stabilirea a două legiuni noi în aceste ţinuturi : I *Iovia* şi II *Herculia*, în lagărul vechiu dela Troesmis şi în cel nou dela Novio-

(1) Schiller, *Geschichte der röm. Kaiserzeit*, I², p. 773–4.

(2) Pentru tot ce priveşte aceste năvăliri în Imperiu până la Constantin-cel-Mare v. Rappaport, *o. c.*, iar mai pe scurt şi fără documentare, Mommsen, *röm. Gesch.*, V, p. 217 sqq.

(3) Pentru împrejurările turburate din Scythia mică şi asemănarea şi mai mult cu un ţinut barbar decât cu unul roman, se pot compara împrejurările dela granita Rinului în sec. I după Chr., la Hirschfeld, *die Verwaltung der Rheingrenze in den ersten drei Jahrhunderten der römischen Kaiserzeit*, în *Commentationes philologae in hon. Mommseni*, p. 445.

(4) Vezi Mommsen, *das römische Militärwesen seit Diocletian* în *Hermes* XXIV, 1889, p. 195 sqq. şi Filow, *l. c.*, p. 83, care dă în note toată literatura mai nouă. Pe scurt, Mommsen, *röm. Gesch.*, V, p. 227 ; Schiller, *o. c.* II, p. 137 şi Jung, *Landschaften*, p. 349.

(5) Zosimus, II, 34. Cf. C. I. L. III, 6151 : Diocleţian şi Maximian întăresc *limes*-ul la *Transmarisca*.

dunum (1). În această vreme se accentuează şi mai mult caracterul de grăniceri dat soldaţilor dela hotar. Auxiliarii ocupă acum un rol din ce în ce mai însemnat în aceste trupe, iar între aceşti *milites limitanei* (sau *ripenses* ori *riparienses)* (2) şi *milites palatini* sau *comitatenses*, cari stau pe lângă Împăraţi, contrastul creşte în cursul secolului al III-lea din ce în ce mai mult, până când la începutul veacului următor, probabil Constantin preface deadreptul trupele de graniţă în soldaţi de clasa a II-a (3), iar Iustinian, cu prilejul restabilirei pentru cea din urmă oară a intăririlor pe *vechile* graniţe (4), le ia cu totul solda şi caracterul milităresc (5).

În locul vechilor *legati pro praetore* se numesc acum *duces limitis*, iar în locul legaţilor legionari de rang senatorial vin *praefecti legionis* din ordinul cavalerilor, şi, pentru ducatele *Scythia* şi *Moesia Secunda* încă câte doi *praefecti ripae*, unul pentru cele cinci cohorte din susul cartierului general ori chiar din acest cartier, celălalt pentru cele cinci din josul lui (pe râu), şi, pe lângă ei, un al treilea *praefectus ripae* pentru *flota* ducatului (6).

Cu acestea încheiem cele câteva lămuriri ce socotiam să dăm înainte de a arăta locul ocupat de „castelul" ce ne interesează acum, *Salsovia*, în şirul posturilor întărite dela gurile Dunării (7).

* * *

Asupra aşezărilor romane dela Dunărea de-jos avem o

(1) Cf. *intinerariul Antonin* cu *notitia dignitatum Or.*, la Mommsen C. I. L. III, p. 999. Cf. Filow, *l. c.*, p. 83.

(2) Cf. *Codex Theod.* VII, 1, 4, 13, 20 şi 22 cu Böcking, Adnot. la *not. dign. Or.*, I, p. 450--1, nota 32.

(3) Mommsen, *das römische Militärwesen seit Diocletian* in *Hermes* XXIV, 1889, p. 198.

(4) O admirabilă descriere a acestor „restaurări" la Procopius, *de aedificiis*, IV, 5 sqq. Cf. şi IV, 1—2 şi urm.

(5) Mommsen, *l. c.*, p. 199.

(6) *Notitia dignitatum Or.*, ed. Böcking, cap. XXXVI, ed. Seeck, cap. XXXIX *(Scythia)*, cu Mommsen, *l. c.*, p. 211 sqq.

(7) Ar mai fi fost poate de arătat rolul liniei *Axiopolis-Tomis* în

sumă de itinerarii și scrieri geografice ori administrative, care ne dau prețioase lămuriri, — din diferite epoce şi în mare parte independent unele de altele, — astfel că ne putem face o ideie destul de clară chiar din punctul de vedere al desvoltării în timp a acelor aşezări.

Izvoarele pomenite sânt:

Ptolemaeus care scrie în secol. al II-lea după Chr. (c. 140), însă ne relatează în mare parte împrejurări dela începutul celui dintâiu (1); aşa zisa *tabula Peutingeriana*, ale cărei origini se fixează în sec. II-lea (2), și, ca izvor în strânsă legătură cu ea, dând în formă de carte ceeace itinerarul dădea în chip chartografic, aşa numitul *geograf Ravennat* dela finele secolului al VII-lea după Chr. (3). Apoi, *itinerariul Antonin*, definitiv alcătuit către sfârşitul secolului al III-lea (4)

apărarea gurilor Dunării, dar mai întâiu aceasta m'ar duce prea departe și apoi atâta vreme cât *limes*-ul danuvian nu e încă studiat, ar fi și fără folos. Cf. asupra acestui punct, C. Cichorius, *die römischen Denkmäler in der Dobrudscha*, Berlin 1904, p. 8. Tot acolo și bibliografia.

(1) Trebue să amintesc aici înainte de toate că cestiunile privitoare la izvoarele ce urmează sânt încă controversate și ca atare rămâne încă loc liber diferitelor păreri. Eu n'am citat decât strictul necesar. — O pildă despre cele afirmate în text ne dă Ptolemaeus chiar în partea privitoare la gurile Dunării (III, 10, 1 sqq.). — Folosit aici în ed. Carol Müller, Paris, Didot, I[1], 1883. Cf. atlasul scos de Müller la acelaș editor în 1901: *Claudii Ptolemaei Geographia — Tabulae* XXXVI. (*Dobrogea* în *Tab.* IX, p. 18).

(2) Prima închegare a hărții (în înfățișarea ce-o are azi: căci altfel și ea se bazează pe lucrările lui August și Agrippa) cade între 130 și 176 d. Chr. (O. Cuntz, *die Grundlagen der peutingerschen Tafel* în *Hermes*, XXIX, 1894, p. 587); în secolul al III-lea ea primi noi completări (— p. 588), iar în al IV-lea fu definitiv redactată (— p. 589). Cf. K. Miller, *die Weltkarte des Castorius*, Text, Ravensburg, 1887, p. 67. Ed. Hărței în 1888. Cea mai bună ediție e aceea a lui Desjardins, însă din pricina scumpetei e greu accesibilă.

(3) Teuffel-Schwabe, *Geschichte der römischen Litteratur*, ed. a 5-a Leipzig, 1890, vol. II, p. 1296—7. Cf. W. Tomaschek, *Miscellen aus der alten Geographie* în *Zeitschrift für oesterr. Gymnasien*, XVIII, Wien, 1867, p. 709. — Folosit în ed. Pinder — Parthey, Berlin 1860.

(4) Cf. Miller, *die Weltkarte*, p. 118 sq. și Mommsen, în *Hermes*,

și cel mai complet din toate cele până acum citate. În fine, către sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui al V-lea (1), *notitia dignitatum (—in partibus Orientis* e mai de vreme alcătuită decât cea pentru imperiul de Apus) (2); *Synecdemos* lui Hierocles (3), de pe vremea lui Iustinian, înainte de anul 535. Și, în sfârșit, scrierea lui Procopius (4) *de aedificiis* compusă după anul 558.

Pentru lămurirea poziției geografice și militare a Salsoviei dau aici în formă de tablou comparativ *șirul așezărilor dintre Noviodunum și Istriopolis,* inclusiv, pomenite în izvoarele citate.

(Vezi tabloul pe pagina următoare).

XXIV, p. 203, nota 1 și Teuffel-Schwabe, II, p. 1040. — Folosit în ed. Parthey-Pinder, Berlin, 1848.

(1) Vezi Seeck, *die Zeit des Vegetius* în *Hermes* XI, p. 71 sqq.— Folosită în ed. Böcking, Bonn 1839—1853 și Seeck, Berlin 1876. (Titlul complet: *Notitia dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis).*

(2) Seeck, *Hermes,* XI, p. 78 –9, arată că partea privitoare la Orient trădează pe alocurea (cum vom vedea mai târziu) chiar împrejurări dinainte de Valens. Astfel e cazul cu linia de întăriri dela gurile Dunării, descrisă ca existând în întregime, ceea ce nu se mai potrivește după îngrozitoarea năvălire gotică în care Valens însuși își găsește sfârșitul. Cf. Seeck, *l. c.,* p. 71 și urm. și p. 76.

(3) Ed. A. Burckhardt, Leipzig-Teubner 1893, p. 3—4; asupra lui cf. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur,* ed. 2-a 1897, p. 417. [Obișnuit se citează totdeauna alăturea de Hierocles, Const. Porphyrogenitul, cu scrierea lui *Περὶ τῶν θεμάτων*: am socotit-o de prisos, întru cât Porphyrogenitul nu face decât să redea pe Hierocles, copiindu-l chiar pentru părți în care el nu mai putea fi de folos. Astfel am citat mai înainte locul din *de thematibus* unde Împăratul vorbind de „Scythia mică" spune că pe vremea lui aceste ținuturi sânt socotite ca streine (ed. Bekker, Bonn, 1840, p. 45). Cf. Krumbacher *o. c.,* p. 253. E de notat că Porphyrogenitul nu menționează Scythia, ci, copiind din Hierocles toate orașele puse de acesta în eparhia Scythiei, le trece la Mysia fără nici o schimbare, în afară de scăparea din vedere a *Constantianei* (ed. Bonn, p. 47; la Burckhardt, ed. lui Hierocles, p. 51)].

(4) Ed. Bonn, 1838, vol. III; cf. Krumbacher, *o. c.,* p. 232.

Ptolemaeus	Tab. Peut. (Segm. VIII)	Geogr. Rav.	Itin. Ant. (p. 226—7)	Not. dign. Or. (XXXIX [=XXXVI])	Hierocles (p. 637)	Procopius *(de aedif.)*
Νουϊόδουνον (III, 10, §. 2 și 5.)	Noviodunі	Novioduno (IV, 5)	Novioduno *leg. II Herculea*	Noviodunо ***Praefectus legionis primae Ioviae.—Praef. ripae leg. I. Ioviae cohortium quinque pedaturae superioris.—Milites primi Constantiani.***	Νοβιοοδοῦνος *(sic)* (Νοβιόδουνος)	Ναϊοδουνώ (IV, 11, p. 307—8)
			XXIIII m. p. (c. 35½ Km.)			
Σιτιόεντα (III, 10, §. 5)	XLI m. p. (c. 60½ Km.)	Aegypsum (IV, 5)	Aegyso	Acciso (1).—***Praef. ripae leg. I. Ioc. coh. V pedaturae inferioris. — „Castellum". — Cuneus equitum armigerorum.***	Αἴγισσός	Αἴγιστος (IV, 7, p. 293)
			XVII m. p. (c. 25 Km.)			
	Salsovia	Salsovia (IV, 5)	Salsovia	Salsovia.—***Milites quinti Constantiani***		
	XXIIII m. p. (c. 35½ Km)		VIIII m. p. (c. 13 Km.)			
			Salmorude	Talamonio„.—***Castellum"— Cuneus equitum Arcadum.***	Ἁλμορίς	Ἄλμυρις (IV, 7, p. 293)
			XVII m. p. (c. 25 Km)			
[Ἱερὸν στόμα ἢ Πεύκη] (2) (III, 10, §. 2)	Ad Stoma	Stoma Peuci (IV, 5)	Valle Domitiana	In Plateypegiis ***Praef. ripae legionum I Joviae et II Herculiae musculorum Scythicorum et classis.***		
	LX m. p. (c. 88¾ Km.)		XXVI m. p. (c. 38½ Km.)			
			Ad Salices	Gratiana.—***Milites primi Gratianenses***		Γρατιανά (IV, 11, p. 308)
			XXV m. p. (c. 37 Km.)			
Ἴστρος πόλις (III, 10, §. 3)	Histriopoli	Istriopolis (IV, 6 și V, 11)	Historio *(sic)*		Ἴστρος	

(1) În „*arme*" e desenat la „*Aegissos*" un **castellum** *(Notitia Or.* ed. Böcking I, p. 98, ed. Seeck, c. **XXXIX**, 9.).
(2) Ptolemeu nu cunoaște încă supt acest nume decât brațul Dunării. El nu pomenește nici o așezare Πεύκη.

Din acest tablou vedem că *Salsovia* se află pentru întâia oară citată în *tabula Peutingeriana* (1); că ea stă în legătură cu întărirea graniţei e dela sine înţeles. Milităreşte ea atârna de cartierul general al legiunei ce staţiona în *Noviodunum*. Lămuriri asupra rolului său în apărarea graniţei ne dă *Notitia dignitatum*.

Dar înainte de a expune mai în amănunte garnizoana gurilor Dunării, trebue să observăm, — trecând la fixarea pe teren în raport cu împrejurările de azi a castrelor şi castelelor pomenite în tablou —, că pentru linia de apărare şi în aceeaş vreme şoseaua *Aegissus-Istriopolis*, posturile militare, — în strânsă legătură, fireşte, cu aşezările civile pomenite în itinerarii—, variază dela izvor la izvor (2). Astfel *Tab. Peut.* şi *Geogr. Rav.* cunosc linia *Noviodunum-Aegyssus* (în *Tab.* Aegissus lipseşte probabil numai din negligenţa copistului)—*Salsovia—Ad Stoma (—Peuci)—Istriopolis,* pe când *Itin. Ant.* dela *Salsovia* înainte ia alt drum printr'o mulţime de staţiuni, unele altfel necunoscute: *Salmorus* (identificat cu *Halmyris* (3) din izvoarele de mai târziu)—

(1) Numele *Salsoviei* însuşi e de formaţiune latină şi probabil în legătură cu numele Ἁλμυρίς, însemnând ceva în legătură cu noţiunea de «sărat». O etimologie a acestui nume ori o stabilire de relaţii mai de aproape cu omonimul grecesc, nu mă încumet însă a da aici.

(2) Pentru enigmatica Σιτιόεντα a lui Ptolemaeus (vezi tabloul de pe p. prec.) Müller în atlasul său *(Claudii Ptolemaei geogr. — Tabulae XXXVI,* Paris, Didot, 1901) p. 18 îi găseşte o identificare [cu un „?"] cu Aegissus din celelalte izvoare. Cf. şi comentarul lui la ed. lui Ptolemaeus, I[1] p. 468. Mannert, *Geographie der Griechen u. Römer*, VII, Landshut 1812, p. 123, identifică Σιτιόεντα cu *Salsovia*.

(3) *Halmyris* la Philostorgius, *hist. eccl.* (ed. Reading [împreună cu Theodoritus şi Evagrius], Cambridge, 1720, p. 534—5) X, 6: τὸν δὲ Εὐνόμιον... πρὸς τὴν Ἁλμυρίδα φυγάδα ποιεῖν ἐγκελεύεται (Theodosiu). Τὸ δὲ χωρίον τῆς ἐν Εὐρώπῃ Μυσίας (greşit în loc de Σκυθίας) ἐστίν, ἐν χώρᾳ τοῦ Ἴστρου διακείμενον· ἀλλ' ἡ μὲν Ἁλμυρίς, κρυσταλλωθέντος τοῦ Ἴστρου, ὑπὸ τῶν διαβάντων αὐτὸν βαρβάρων ἁλίσκεται. [Cf. Plinius IV, 12, 24, la Detlefsen, IV, 79 (lacul cu acest nume)]. Cf. Le Quien, *Oriens christianus,* I, Paris, 1740, p. 1211; Böcking, adnotaţii la *Notitia dign. Or.*, I, p. 444, n. 13 şi Wesseling, adnotaţii la *Synecdemos* lui Hierocles (la Const. Porphyrog., ed. Bonn, 1840, III) p. 410. Vezi şi Mannert, *Geographie*, VII, p. 123.

Vallis Domitiana (necunoscut) — *Ad Salices* (cunoscut numai din Ammianus Marcellinus XXXI, 7, 5). Cât priveşte staţiunile din *Notitia*, ele sânt şi mai deosebite: *Salsovia, Talamonio, In Plateypegiis* şi *Gratiana*. Hierocles nu mai cunoaşte în Scythia pe această linie afară de Noviodunum, Aegissus şi Istrus decât pe Ἁλμυρίς *(Salmorus* al *Intin. Ant.)*, iar Procopius, în afară de acestea, încă şi pe Γρατιανά (aflătoare şi în *Notitia*).

Aceasta arată cât de nestabilă a fost linia *Aegissus-Istrus* din pricina năvălirilor. Fiecare nouă restaurare a *limes*-ului aduce după ea schimbări în ordinea şi numărul castelelor. Cele vechi rămân părăsite şi altele noi sânt ridicate. Aceasta a avut cu urmare că până acum puţine din staţiunile liniei *Noviodunum-Istrus* au fost definitiv identificate cu aşezările de azi, — şi anume *Noviodunum* (1) cu *Isaccea, Aegissus* cu *Tulcea* şi *Istrus [Istropolis* ori *(H)istriopolis]* cu *Karanasib* (2).

Ce-i dreptul, cu ajutorul distanţelor indicate de *Tab. Peut.* şi de *Itin. Ant.*, s'a încercat fixarea pe teren a diferitelor staţiuni, cu destulă aproximaţie (3). Ceva mai multă siguranţă însă n'avem decât pentru Salsovia (4), la determina-

---

(1) Cf. şi Ammianus, XXVII, 5, 6; Iordanes, *Getica*, V, 35; *Codex Theodosianus*, X, 16, 2 şi X, 21,1. Cf. Mannert, *Geographie*, VII, p. 120.

(2) Sau Karanasuf (vezi C. I. L. III, p. 1357). Cf. Gr. G. Tocilescu, *fouilles et recherches archéologiques*, p. 27—8.—Vezi asupra lui şi Mannert, *o. c.*, VII, p. 125—7 şi Forbiger *o. c.*, III, ed. I, p. 1098, ed. II, p. 751. [Pe monete ΙΣΤΡΙΗ: *catalogue of the greek coins in the British Museum,* (3) *Thrace,* etc., by R. S. Poole, London 1877, p. 25 şi aiurea]. V. şi comentarul lui Wesseling la Const. Porph. ed Bonn, 1840, III, p. 409—10 şi Roesler, *romänische Studien,* Leipzig, 1871, p. 16—7. Cf. M. Soutzo, în *revue archéologique,* 42, 1881, p. 302 (art. *monuments archéologiques de la Dobrudja)*.

(3) Vezi Kiepert, *formae orbis antiqui,* 17 şi harta IV la C. I. L. III, Suppl. II.

(4) Căci de pildă s'au găsit şi la Babadag inscripţii (C. I. L. III, 13739, 14214[24], 14448), dar nu ne pot întru nimic ajuta la determinarea vechei localităţi ce-a fost acolo. Şi de asemenea la Pantelimon (Ceatalorman) iarăşi, mai multe: 14214[26], 12490, 12491—2 (a. 140 d. Chr.).

rea căreia ne-a venit în ajutor o inscripţie foarte importantă, de curând găsită şi publicată în *Convorbirile* pe 1905, an. XXXIX, p. 563 sqq., de d. C. Moisil.

* * *

În trei locuri se apropie Dunărea în cursul său dela vărsarea Prutului înainte, mai tare, de malul înalt. Şi în toate trele locurile acest mal e potrivit şi pentru păzirea din ochi până departe a malului stâng şi pentru apărarea ţărmului drept împotriva acelora ce-ar vrea să treacă cu sila Dunărea spre el. Şi iarăşi, tot prin aceste trei locuri, dar mai ales prin cel mai apropiat de gura Prutului e priincios şi uşor de trecut Dunărea dincolo, — în Basarabia (1).

În cele trei locuri găsim azi centrele Isaccea, Tulcea şi Mahmudia. Pe locul Isaccei se afla în vechime *Noviodunum;* unde-i azi Tulcea se afla *Aegissus;* iar unde-i Mahmudia se afla,—trebuia să se afle o altă aşezare. Dacă prefacem în kilometri distanţele date de *Tab. Peut. (XLI milia passuum* între *Noviodunum* şi *Salsovia)* şi *Itin. Ant. (XXIV m. p.* între *Noviodunum* şi *Aegissus* şi *XVII m. p.* între acesta şi *Salsovia*, — în total exact *XLI m. p.* ca şi în *Tab.)* găsim pentru depărtarea dintre *Noviodunum* şi *Salsovia* suma de c. $60^1/_2$ Km. Aproximativ această distanţă e însă şi între

(1) Vezi harta Dobrogei ridicată pe teren în 1880—83 şi tipărită în 1887 de *Marele Stat-Major* al Armatei (Bucureşti, 4 foi). [Ultima ediţie n'am putut-o avea la îndămână]. Cf. Karl F. Peters, *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudscha* (publicat în *Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften* in Wien, *mathem. — naturw. Classe*, 27, 1867, partea 2-a, p. 83 sqq.), p. 95 şi 97; 112 sqq. Pentru partea privitoare la antichităţile Dobrogei şi identificarea aşezărilor de azi cu cele din vechime, v. p. 137 sqq. *Noviodunum* = Isaccea (p. 140), — *Aegissus* = „?" Tulcea (p. 140), — *Halmyris* = Babadag (p. 140), — *Salsovia* = Sarikiöi (p. 141). Urmele de lagăr la câţi-va Km. spre Răsărit de Mahmudia, de care vorbeşte Peters (p. 140—1), nu vor fi în nici-un caz Salsovia, pe lângă altele şi pentru că sânt într'o poziţie prea neapărată şi lăturalnică. Aici va fi fost numai un post înaintat, care rămâne de identificat.

Isaccea şi Mahmudia de azi. Iar cei 25 de Km. ce despărţiau *Aegissus* de *Salsovia* despart azi Tulcea de Mahmudia. Deci al treilea loc de pază la Dunăre, pe înălţimele dealului Beş-Tepe dela Apusul Mahmudiei, trebue numit *Salsovia* (1).

Cât priveşte celelalte staţiuni, *Salmorus, Vallis Domitiana, Ad Salices* (din *Itin. Ant.)*, atâta vreme cât nu s'au făcut încă cercetări îndestulătoare la faţa locului, nu putem să ne gândim la o identificare a lor pe teren. Căci întru cât acum nu mai e linia fixă a Dunării de-alungul căreia să putem măsura distanţele date de *Itinerar*, cifrele lui nu ne mai sânt de folos. În interiorul ţinutului kilometri se pot măsura dela punctele fixe: *Salsovia* şi *Istrus* în diferite direcţiuni. Şi mai ales dela *Salsovia* spre Sud, unde ţărmul mării — respective al lacurilor desfăcute din ea —, e şi departe şi cu totul neregulat, aşa că nici măcar această directivă n'o putem avea.

În comentarul la inscripţia despre Salsovia (2), în *Convorbiri* (3), d. C. Moisil arată că „piatra a fost găsită *la început* la Mahmudia", „în apropierea" căreia „de altcum se şi văd urme de întărituri şi se găsesc multe monete". Dacă informaţiile sânt bine controlate, identificarea *Salsoviei* cu împrejurimile *vestice* ale Mahmudiei (d. Moisil nu spune unde se află urmele de întărituri, — după hartă cred însă că-s în Vest), e un lucru ce trebue definitiv admis.

*

Puţinele date documentare ce avem asupra împrejurări-

(1) Ceeace s'a şi făcut în harta IV dela suppl. II la vol. III din C. I. L. Lucrul ce s'a indicat zadarnic şi neexact acolo e satul Prislav oarecum ca aşezare pentru identificarea Salsoviei. Satul deşi într'o poziţie favorabilă, e prea aproape de Tulcea pentru a avea ceva de împărţit cu Salsovia. Cf. *harta Statului-Major* şi Moisil în *Convorbiri literare,* XXXIX, 1905, p. 565.

(2) D. Moisil a avut deosebita amabilitate de a-mi trimite câte un decalc de pe ambele feţe ale pietrei găsite, pentru care lucru îi mulţămesc şi cu acest prilej.

(3) XXXIX, p. 565.

lor dela gurile Dunării în secolul al II-lea şi al III-lea nu îngădue să ne formăm o icoană mai limpede despre viaţa romană de aici. Deaceea când avem norocul de a da peste vre-un monument de felul inscripţiei pomenite, din Salsovia, trebue să ne silim a-i cere cât mai multe lămuriri.

Înainte dară de a înşira — pe scurt — după *Notitia dignitatum,* corpurile alcătuitoare ale oştii de graniţă la gurile Dunării în al treilea sfert al veacului al IV-lea, să vedem ce putem afla cu privire la primul sfert al aceluiaş veac.

Inscripţia din Salsovia, care ne interesează acum, e săpată pe dosul unei lespezi de marmoră ce servise ca piatră de mormânt a doi bătrâni (probabil *veterani:* ne aflăm la graniţă), cărora centurionul Fl. Festus din *leg. I* [probabil *Iovia,* întru cât dela Diocletian ea staţiona prin aceste părţi] le pusese o inscripţie spre veşnica lor pomenire (1).

(1) Inscripţia funerară sună: *D(is) M(anibus). T(ito) Fl(avio)Fausti-[no],* | *vix(it) an(nis) LXX.* | *Val(erio) Victor(i)* | *vix(it) an(nis) LXXV.*| *Fl(avius) Festus (centurio) leg(ionis) I [Ioviae (?)]* | *patri s. (?).....* (primul dintre cei doi bătrâni era deci tatăl centurionului). [Litera din urmă *(s)* nu mi s'a părut destul de sigur cetită în *Convorbiri,* iar decalcul era stricat la sfârşitul foaei]. E drept că *Itinerariul Antonin* (cum am mai spus, — descriind împrejurări de pe vremea lui Diocleţian) aşază *leg. I. Iovia* la Troesmis, pe când la Noviodunum pune pe a II-a *Herculia.* (Filow, *die Legionen der Provinz Moesia,* p. 84, crede chiar că ştirea *Itinerariului* n'ar fi a se lua ca bună. În această privinţă vezi lămuriri pe larg în prezentul studiu, mai jos). Pre cât am putut vedea din decalcul avut la dispoziţie e de citit: I şi nu: II; prin urmare e de ales între *I. Italica* şi *I. Iovia.* D. Moisil a completat în *Convorbiri,* l. c. p. 564, *leg. I [Italica]:* lucrul nu e cu neputinţă dată fiind şi etatea mai veche a literilor inscr. funerare faţă de inscr. de pe dos şi amănuntul că, de fapt, această din urmă inscr. e scrisă *pe dosul* pietrei de mormânt, rupte, iar apoi cioplite spre a o potrivì noului scop. În acest caz însă ar trebuì să aşezăm inscr. veche în sec. II. ori în prima jumătate a sec. III-lea, când în adevăr un centurio al acelei legiuni s'ar fi putut afla la gurile Dunării. Până când voiu avea însă motive mai puternice, mă declar pentru *I Iovia,* ca mai firesc faţă cu împrejurările date.

Pe dosul pietrei de mormânt e săpată această inscripţie: *Dei Sancti Solis | simulacrum consecr(atum) | die XIIII Kal(endas) Decemb(res). | Debet singulis annis | iusso sacro D(ominorum) n(ostrorum) | Licini Aug(usti) et Licini Caes(aris) | ture, cereis et profu | sionibus eodem die | a praep(osito) et vexillat(ione) | in cast(ris) Salsoviensib(us) | agentib(us) exorari. | Val(erius) Romulus v(ir) p(erfectissimus) dux, | secutus iussionem, | describsit.*

Precum observă şi d. Moisil, piatra a fost zidită (1) la baza unui *simulacrum* — relief, ori statue — a lui *Sol Invictus*, ridicat în lagărul din Salsovia.

Inscripţia e foarte bine păstrată şi cetirea e peste tot sigură.

Ca limbă, e vrednic întăi de luare aminte verbul *exorare* în înţelesul de a ruga, a face pe zei binevoitori prin rugăciuni. Un exemplu luminos pentru inscripţia noastră se găseşte la Ovid, *tristia*, III, 13, 23:

Nec dare tura libet nil exorantia divos (2)

„şi nu-i plăcut să aprinzi *(dare tus* ori *tura* ca expresie tehnică pentru: *a sacrifica)* tămâe care nu roagă pentru nimic pe zei“.

Apoi, cu totul nou — după cât ştiu, nicăiri nu s'a mai găsit până acum pe inscripţii (căci de texte literare nici vorbă nu poate fi) în acest înţeles, — e senzul cuvântului *describsit*, care aici trebue tradus cu: „a îndeplinit“, „a orânduit“ *(ausgeführt, angeordnet)*.

Traducerea: „Chipul sfântului zeu Soare, închinat la 18 Noemvrie. Trebue să fie rugat în fiecare an, la aceeaşi zi, după sacra poruncă a stăpânilor noştri Augustul Licinius şi Cesarul Licinius, cu tămâe, lumini (3) şi libaţiuni (4),

---

(1) *Convorbiri literare*, XXXIX, p. 565.

(2) Com. de d. Prof. Otto Hirschfeld (Berlin).

(3) Făclii de ceară: v. citate la Forcellini, *Lexicon*, II, p. 149, col. I.

(4) Prin *profusiones* sânt a se înţelege sacrificiile de *vin* şi *parfumuri (odores, unguenta)*, mai ales, [căci mai erau şi alte substanţe

de către prepositul și vexilația (1) aflătoare în lagărul din Salsovia. Valerius Romulus, *v. p.*, ducele [*limes*-ului provinciei Scythia], urmând porunca, a adus la îndeplinire (2) [aceasta]".

Data acestei inscripții se poate cu destulă precizie hotărî. Că trebue să fie după 1 Martie 317 când Licinius-fiul e făcut Caesar și înainte de vara lui 323 când Licinius-tatăl abdică, e dela sine înțeles (3). Data însă se poate fixa și

lichide ce erau „vărsate" ca jertfă, cf. Forcellini, IV, 907 I], ce trebuiau să se aducă zeului la ziua hotărîtă. Neobișnuit e însă și aici cuvântul întrebuințat: *profusiones*, care se întâmpină totdeauna în inscripții numai pentru sacrificiile aduse morților; cf. de pildă C. I. L., V, 4990: *ad rosas et profusiones q(uot)a(nnis) fac(iendas)*, și tot în vol. V, No. 4449; cf. VI, 776: *aram odoribus repletam* (p. adunare de material vezi la vorba *profusiones* în *Indices* dela C. I. L., cap. *notabilia varia, passim)*.—Pentru cultul solar al zeului Mithras găsim în adevăr cuvântul *perfusiones („arcanis perfusionibus")* în C I. L. VI, 736: acestea se raportă însă la botezul de sânge al inițiaților în misterele zeului, ceea ce-i cu totul altceva (vezi în priv. aceasta Cumont, *les mystères de Mithra*, I, Bruxelles 1899, p. 334).

(1) Cred că *vexillatio* e a se lua aici în senzul vechiu de detașament de soldați, în general, iar nu în senzul precis de *unitate de cavalerie,* precum e introdusă dela Diocleţian înainte având 500 de călăreți sub comanda unui *tribunus* (v. amănunte la Mommsen, în *Hermes,* XXIV, p. 257 și 268). Tot așa precum e a se lua și *praepositus,* tot în senzul general pe care l-a avut în toate timpurile (v. *Indices* la C. I. L., *passim)*. O altă deosebire e a se face între *vexilațiile legionare,* — detașamente speciale trimese într'o anumită expediție, din sânul legiunei, sub comanda unui *dux* (cf. C. I. L. III, 10471—73 și p. 2484) și purtând totdeauna numele legiunei dela care a fost desfăcută —, și *vexilațiile de auxiliari* — pedeștri ca și călări —, sub comanda unui *praepositus* ori a unui *tribunus* și purtând numele lor special (cf. C. I. L. III, p. 2489 și Mommsen, *loc. cit.*, p. 205).

(2) Propriu zis: *a pus-o.* Ințelesul e de a alcătui redacția inscripției pe care a pus să o sape.

(3) In privința datei de an a detronării lui Licinius a avut loc o lungă polemică între Mommsen și Seeck, în *Hermes* XXXII (1897), XXXVI (1901) și XXXVII (1902), dacă trebue admis anul 323 (Mommsen și în general toată lumea) ori 324 (Seeck). Lupta s'a dus pe baza acelorași noi *papyri* descoperiți în anii din urmă în Egipt. Nu e locul aici de a expune argumentele deoparte și de alta. Destul să spun că ambii sânt de acord în a găsi greutăți la împăcarea datelor

mai de aproape. Pentru aceasta trebue să ne oprim puţin asupra unei cestiuni de drept public roman.

Principiul unităţii Imperiului cerea ca diferitele inscripţiuni privitoare la clădiri, ordine, formule de binecuvântare şi urări, să fie făcute pretutindeni pe numele amânduror ori „tuturor" — căci de multe ori nu erau numai doi —, Impăraţilor celor *două* jumătăţi ale Imperiului. Excepţiile dela această regulă — ţinută în socoteală chiar pe vremea celor mai turburate lupte pentru a-tot stăpânire —, sânt cu totul rari, aproape nu există (1). Constantin şi Licinius apar, cu toate luptele lor, mai totdeauna alăturea pe inscripţiile de felurile mai sus pomenite, în ambele părţi ale Imperiului. Astfel nu mai departe decât în inscripţia dela Adamklissi — pusă după Mommsen în anul 316 —, privitoare la restaurarea oraşului *Tropaeum (Traiani)*, vedem pe amândoi Auguştii pomeniţi ca *„Romanae securitatis libertatisque vindices"* (2). Precum cu tărie afirmă Mommsen (3), în cazurile pomenite „numirea unui singur Augustus e o greşală, s'ar putea zice poate, o crimă *de laesa maiestate*",

---

din diferiţii papyri scrişi în vremile turburate dintre a. 322 şi 325. Argumentele ce câştigă Mommsen din datarea decretelor lui Constantin din *Codex Theodosianus* (p. anii 323 şi 324) sânt însă mai puternice decât raţionamentele istorico-cronologice ale lui Seeck. — Până la descoperirea de noi documente eu rămân convins de exactitatea încheierilor lui Mommsen şi pe baza lor voiu căuta să datez şi inscripţia din Salsovia. La părerea lui Seeck s'a alăturat şi A. Linsenmayer în cartea *die Bekämpfung des Christentums, etc.*, München 1905, din nenorocire prea superficială pentru a se pune mai multă bază pe ea. Dimpotrivă H. Usener în studiul său despre *Sol Invictus* în *rheinisches Museum*, N. F., 60, 1905, p. 479, susţine ca şi Mommsen anul 323, când se arată că Constantin încetează de a mai avea pe monete pe *Sol Invictus*.

(1) Mommsen, *Inschrift von Hissarlik,* în *Hermes,* XVII, p. 528 sqq.; mai ales p. 536 sqq.

(2) C. I. L. III, 13734: *„quorum virtute et providentia edomitis ubique barbarorum gentium populis, ad confirmandam limitis tutelam etiam Tropeensium civitas auspicato a fundamentis feliciter opere constructa est"*. — Pentru dată cf. p. 2241, col. II.

(3) *Hermes, l. c.*, XVII, p. 536.

— şi vai de capul îndrăzneţului ori imprudentului funcţionar ce s'ar fi făcut vinovat de aceasta. Mai mult decât atât; la Panegirişti apare pe lângă singularul, pretutindeni predomnitor, şi pluralul, „acolo unde domnia comună *(Sammtherrschaft)*, egal îndreptăţită, există în vie activitate, precum adresarea la Maximian adesea se raportă şi la Diocleţian, cea la Theodosius I şi la Valentinian II" (1). În discursurile însă, către Constantin, colegul Licinius dispare „în chip caracteristic", accentuând lipsa de înţelegere între cei doi stăpânitori. Dar, aceasta, ca şi scoaterea numelui lui Licinius din toate constituţiile, legile şi edictele date împreună cu Constantin (2), sânt treburi de literaţi ori învăţaţi linguşitori ai vremii aceleia ori de mai apoi.

Pentru ca deci o inscripţie oficială, precum e cea de care ne ocupăm, să nu pomenească decât pe Licinius şi fiul său, împrejurările trebue să fi fost cu totul excepţionale. Aceasta cu atât mai mult cu cât despre vre-o supărare a lui Constantin, — protectorul Creştinilor —, pe zeul *Sol*, nici vorbă nu poate fi, şi, într'o inscripţie găsită în Africa (3) şi foarte înrudită cu a noastră, găsim pomeniţi pe amândoi Auguştii: *[Imp(eratoribus) Caes(aribus) Fl]avio Val(erio) Constantino | [et Va]l(erio) Liciniano Licinio invictis | semper Aug(ustis) centenarium | Solis a solo construxit et dedicavit | Septimius Flavianus v(ir) p(erfectissimus) p(raeses) p(rovinciae) Maur(etaniae) Sitif(ensis) | numini maiestatiq(ue) eorum semper dicatissimus* (4). (Inscripţia e de prin anii 315—6, iar *Sol Invictus* deabia dela anul 323 dispare de pe monetele lui Constantin) (5).

Împrejurările excepţionale, în care Licinius se hotărăşte să sfideze iară pe colegul său din Apus vin tocmai după

(1) Mommsen, *ibidem*, p. 542.
(2) Cf. *Codex Theodosianus, passim*.
(3) În *Ager Sitifensis* (= Bir Haddada). C. I. L. VIII, 8713.
(4) Franz Cumont, *textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, vol. II, Bruxelles, 1896, p. 170—1, No. 543.
(5) Usener, *Sol Invictus* în *rhein. Mus.*, N. F., 60, p. 479.

320—1. Să vedem cum s'a ajuns aici. Împrejurările dinainte de 317 fireşte, nu ne pot interesa acum.

La 1 Martie 317 fiii lui Constantin, Crispus şi Constantin şi fiul lui Licinius, Licinianus Licinius, fură făcuţi Cesari. În 318 Augustul Licinius fu consul împreună cu Cesarul Crispus, iar în 319 Augustul Constantin îşi luă de coleg în consulat pe Cesarul Licinius. Cum vedem, schimb de politeţe foarte concrete, cari exclud ori ce îndoială că în acest timp Licinius ar fi adus o aşa de mare atingere ideei de unitate a Imperiului şi de frăţie a Auguştilor, precum era orânduirea cultului păzitorilor graniţei, *numai* în numele său şi al fiului său.

Fără îndoială, în toată această vreme Licinius nu putea să uite provinciile Illyrice pierdute după lupta nenorocită dela Cibalae (Octomvrie 314), şi nici Constantin nu se putea lăsa de planul său de reunire a Imperiului supt un singur cap. Cei doi cumnaţi (Licinius, precum se ştie, ţinea în căsătorie pe Constantia sora lui Constantin) stătură însă liniştiţi cel puţin până la anul 320 (1).

Cam dela această dată mai ales, popoarele barbare din Nordul Dunării, „Sarmaţi" şi Goţi, devin din nou supărătoare (2) şi Constantin e silit să facă neîntrerupte expediţii împotriva lor. Datele de loc ale *constituţiunilor* şi *legilor* sale (3) ne arată pas de pas călătoriile Împăratului şi locurile de reşedinţă: *Sirmium*, *Aquileia*, *Naissus* şi *Ser-*

(1) Mai exact: până *după* 319. — Pentru toate aceste împrejurări vezi Jacob Burckhardt, *die Zeit Constantins des Grossen*, ed. 2-a Leipzig 1880, *passim;* Franz Görres, *kritische Untersuchungen über die Licinianische Christenverfolgung*, Jena, 1875, p. 5 sqq. şi Chr. Antoniades, *Kaiser Licinius*, München 1884, unde se poate găsi şi indicarea completă atât a izvoarelor cât şi a scrierilor ajutătoare (până la data cărţii lui). Cf. capitolul XIV din Gibbon's *history of the decline and fall of the roman Empire*, ed. Basil 1787, vol. II, p. 153 sqq., — Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, II, p. 192 sqq. şi acum în urmă A. Linsenmayer, *die Bekämpfung des Christentums*, p. 220 sqq.

(2) Schiller, *o. c.* II, p. 199.

(3) Admirabil aşezate de Mommsen în noua ediţie a *codicelui Theodosian*, publicată împreună cu P. Meyer, Berlin 1905, vol. I, partea I, p. CCXII sqq.

dica (1), unde Constantin se opreşte de preferinţă. Cu prilejul acestor expediţii — şi în special în războiul împotriva Sarmaţilor în anul 322 (2) —, vrând-nevrând Constantin trebuì să calce şi pe teritoriul lui Licinius. Semnele de duşmănie făţişă se îndesesc. Licinius opreşte circularea în provinciile sale a monetelor lui Constantin cu legenda *„Sarmatia devicta"*, topindu-le (3).

Chiar cu sfârşitul lui 322 se pare că începe războiul între cei doi Împăraţi (4). Licinius nu vrea să recunoască consulii numiţi de Constantin pentru 323, ci se proclamă pe el — pentru a 6-a oară — şi pe fiul său — pentru a doua oară — consuli în tot imperiul de Răsărit. Un contract de vânzare din Hermupolis în Egipt (5) e datat: *ὑπατείας τῶν δεσποτῶν ἡμῶν Λικιννίου Σεβαστοῦ τὸ ς′ καὶ Λικιννίου τοῦ ἐπιφανεστάτου Καίσαρος τὸ β′*, — la 4 Payni a Indictionului curent, 11, adică la 23 Mai 323 (6); iar un alt papyrus din Oxyrhynchos (7) ne confirmă pe cel dintâiu (8). Dar mai

---

(1) Mommsen observă la *anul 319* (p. CCXIII din ed. cit. a *Cod. Theod.)*: Constitutiones quae quidem locum habeant, ducunt ad Illyricum potissimum. *Neque Romam neque Galliam hoc anno Constantinus adiit;* la *anul 321* (p. CCXV): legum subscriptiones declarant Constantinum *hoc quoque anno* moratum esse in Illyrico; acelaş lucru pentru *anul 322* (p. CCXVI).

(2) Mommsen, *l. c.*, p. CCXVI. — Asupra acestei expediţii vezi Zosimus II, c. 22 sqq.

(3) Vezi Borghesi, *oeuvres épigraphiques* I, p. 256 (tom. III al *op. complète*, Paris 1864).

(4) Mommsen, *l. c.*, p. CCXVII.

(5) Papyrus din colecţia Archiducelui Rainer, *corpus papyrorum Raineri Archiducis Austriae,* I *griechische Texte,* ed. Wessely, vol. I, Wien, 1895, nr. 10, p. 32, — şi Mommsen, în *Hermes*, XXXII, 1897, p. 545.

(6) Mommsen, în *Hermes* XXXII, 1897, p. 545. — După *fasti*, consulii oficiali ai acestui an sânt Acilius Severus şi Vettius Rufinus.

(7) La Grenfell & Hunt, *the Oxyrhynchus papyri,* I, London 1898 nr. 42, p. 88.

(8) Cf. pentru discuţia asupra datei egiptene a papyrilor, Seeck, *zur Chronologie des Kaisers Licinius* în *Hermes*, XXXVI, 1901, p. 32 sq. şi Mommsen, *ibidem*, p. 604 sq. şi în vol. XXXVII, 1902, p. 156—7. —

ales e confirmat primul papyrus prin inscripţia găsită în Assuan *(Luxor)*, pusă de o vexilaţie de soldaţi din *leg. III Gallica* şi *leg. I Illyrica* la 26 Mai 323, adică la trei zile după primul papyrus şi datată în acelaş fel (1).

In acest cadru de evenimente inscripţia din Salsovia se aşază dela sine. Nu poate fi nici-o îndoială că ea stă în legătură cu ele, constituind încă o afirmare a desfacerii legăturilor lui Licinius cu Constantin. Şi cum ea poartă şi dată de lună şi zi: 18 Noemvrie, — data de an nu poate fi decât 322. In 321 era prea de vreme iar în 323 prea târziu pentru o astfel de poruncă. Cât priveşte pe zeul favorizat de Licinius, vom vedea motivele în cele următoare.

În vara lui 323 soarta Imperiului era hotărîtă. La 3 Iulie Licinius fusese învins la Adrianopol. În anul următor el e ucis din porunca lui Constantin în Thessalonike — unde se retrăsese după înfrângerea definitivă din Septemvrie 323, renunţând la tron; la 16 Mai toate actele Domniei lui (afară de *„legitima rescribta")*, sânt anulate (2), iar memoria îi e condamnată (3).

O altă faţă a conflictului dintre cei doi Auguştı ni se prezintă în aşa numita persecuţie a lui Licinius căzută asupra creştinilor tot în aceşti ani de încordare, 319 şi urm. Fără îndoială motivele politice erau hotărîtoare şi aici. Căci precum Constantin însuşi voise să fie eternizat ca zeu

---

Cf. la Cohen, *description historique des monnaies, etc.* vol. VII, Paris 1888, p. 210—11, monetele cu legenda: *avers*: DD. NN. IOVII LICINII INVICT AVG. ET CAES şi busturile celor doi Licinii, încoronaţi cu lauri şi stând faţă în faţă; pe *revers*: I. O. M. ET FORT. CONSER. DD. NN. AVG. ET CAES. *(Iovi Optimo Maximo et Fortunae, conservatoribus Dominorum nostrorum Augusti et Caesaris)* cu chipul lui Iupiter şi al Fortunei. Cf. *ibidem*, încă alte două *tipuri* puţin deosebite de acesta.

(1) *In catalogue général des antiquités égyptiennes du musée du Caire,— greek inscriptions* by I. G. Milne, Oxford, 1905, p. 45, No. 9238.

(2) *Cod. Theod.*, XV, 14, 1 sqq.

(3) Vezi C. I. L. *passim: indices.*

Soare (1), tot aşa şi Licinius n'a avut, multă vreme, nimic împotriva creştinilor (2). Edictul dela Milan e iscălit şi de el. Dar cu înăsprirea relaţiilor dintre cei doi Împăraţi, creştinii trecură tot mai pe faţă de partea lui Constantin şi un întreg sistem de linguşire a acestuia şi de defăimare a lui Licinius fu pus în practică de prea cuvioşii scriitori şi oratori creştini ai vremii (3). Să nù fi fost aşa de violent cum era (4), şi tot nu s'ar fi putut răbda Licinius să nu răspundă în chip ceva mai energic intrigilor lor (5).

(1) Vezi E. Maass, *die Tagesgötter in Rom und den Provinzen*, Berlin 1902, p. 195. Cf. Burckhardt *o. c.*, ed. 2-a, p. 348 sqq., 390 şi 449. Pentru monetele cu *Sol Invictus comes* ale lui Constantin şi fiilor lui v. Cohen, *o. c.*, VII, Paris 1888, *passim* şi H. Usener, *Sol Invictus* în *rhein. Mus.*, N. F., 60 (1905) p. 465—491, în special p. 479.

(2) V. nota ce urmează.

(3) Lactantius'în *de mortibus persecutorum* şi Eusebius în *vita Constantini* şi *historia ecclesiastica*, izvoarele capitale pentru această vreme, ambii cunoscând «personal» pe cei doi împăraţi, ne dau pilde câte-odată foarte interesante în această privinţă. Pentru Lactantius, care scrie înainte de supărarea lui Licinius pe creştini (R. Pichon, *Lactance*, Paris 1901, p. 381—2 şi 403), acesta e de-a dreptul creştin, ceea ce a făcut pe câţiva învăţaţi nemţi să s'apuce de discutat pe larg dacă Licinius a fost ori nu creştin (cf. O. Seeck, *die angebliche Christlichkeit des Licinius* în *Zschft. für wissenschaftliche Theologie* XX, 1877, p. 215 şi XXI, 1878, p. 89 şi urm.). Iar Eusebius, atâta vreme cât Licinius face pe placul lui Constantin, îl înalţă în slava cerului, pe când pe urmă îl dă ca pildă de om căzut (cf. de ex. *H. E.* X, 8, 2 sqq.)

(4) Vezi Aur. Victor, *epitome*, 41, 8.

(5) Părerile sânt împărţite asupra cauzelor imediate ce au împins pe Licinius să persecute pe creştini. — Pe lângă cele mai sus citate, cf. pentru persecuţia lui Licinius şi Paul Allard, *persécution de Dioclétien*, tom. II, *passim* (cf. indicele) şi mai ales p. 293—320; O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, I, p. 163 sqq. şi 465 sqq. şi A. Linsenmayer, *o. c.*, p. 232 sqq. Cf. Mommsen, *der Religionsfrevel nach röm. Recht* în *historische Zeitschrift* (v. Sybel) vol. 64 (N. F. Bd. 28), p. 389—429; v. şi articolul despre Diocleţian din *Realencyclopädie für protestantische Theologie u. Kirche*, begründet von Herzog, herausg. von A. Hauck, tom. IV, p. 682. — Pentru creştinismul Scythiei (primul episcop, Evangelicus, apare sub Diocleţian) v. Le Quien, *Oriens christianus*, Paris 1740 I, p. 1211.

Faţă de noua religie el luă acceaşi poziţie pe care o luaseră Diocleţian şi Galerius cu cari la 307 el însuşi consacrase cu prilejul întâlnirei cu dânşii, în Carnuntum, un templu zeului Solar, *fautori imperii sui* (1). El nu fu deci decât foarte consequent când strângând puţin frâul libertăţii creştine favoriză cultul Soarelui în forma lui oficială, fundată de Aurelian (2) (nu ca mithraism, precum era răspândit în masele poporului).

Inscripţia din Salsovia e unul dintre rarile documente, am putea zice unicul document hotărîtor, întru ce priveşte politica religioasă a Împăratului Răsăritului. Căci creştinismul triumfător a distrus toate monumentele păgâne ce puteau da lămuriri, mai ales asupra cultului cu care el a avut mai mult de luptat, mithraismul şi diferitele culte solare în legătură cu el (3): *„si qua in agris templa sunt, sine turba ac tumultu diruantur. His enim deiectis atque sublatis omnis superstitioni materia consumetur"*, porunceau într'un decret din 10 Iulie 399 împăraţii Arcadius şi Honorius (4); şi aceiaşi împăraţi împreună cu Theodosius cel Tânăr decretau la 15 Noemvrie 407: *„arae locis omnibus destruantur"* (5). Încă de pe la a. 340 înainte, creştinii devin din ce în ce mai mult persecutori şi edictele pentru interzicerea sacrificiilor, dărâmarea altarelor şi închiderea templelor devin nenumărate (6).

E o minune deci că inscripţia noastră cu porunca unui împărat cu *memoria damnata*, privitoare la un cult păgân

(1) C. I. L. III, 4413. — Cf. Cumont *o. c.*, I, p. 344 şi II, inscr. 367 pe p. 146, şi mon. 227, pe p. 331.

(2) Cumont, *o. c.*, I (Bruxelles 1899), p. 48. — Cf. p. 337. — Cf. Usener, în *rhein. Mus.*, N. F. 60 (1905), p. 474 sqq.

(3) Cf. A. Harnack, *Mission und Ausbreitung des Christentums*, Leipzig 1902, p. 534 sqq. (A apărut şi ed. a 2-a, în 2 vol. 1906; n'am putut-o însă avea la dispoziţie).

(4) *Cod. Theod.*, XVI, 10, 16.

(5) *Cod. Theod.*, XVI, 10, 19, 2.

(6) Cf. *Cod. Theod.*, XVI, 10, 2 sqq. Cf. Schiller, *o. c.*, II, p. 290 şi mai departe *passim*.

urmărit cu cea mai mare înverşunare, a ajuns totuşi în cea mai bună stare până la noi. Dacă ne gândim însă că ea a fost aşezată în *Salsovia*, cel mai înaintat post militar în josul Dunării, şi într'o vreme când Goţii se primblau prin *provincia Scythia* ca la ei acasă, ne explicăm de ce ea n'a fost distrusă. Atunci când, după înlăturarea lui Licinius, Constantin porni din nou împotriva Goţilor şi-i sili la pace, Salsovia trecuse deja în intervalul de turburări prin mânile lor (1). Inscripţia lui *Sol* cel învins de *Christus* şi a Împăratului celui ucis de Constantin, scăpă: fie că fusese ascunsă (spre a nu fi stricată de barbari), de credincioşii cultului solar încă de-atunci când Licinius chemase trupele de pretutindeni pentru lupta hotărîtoare cu protivnicul său, — fie că barbarii dărâmară altarul zeului, dar pământul ocrotitor acoperi la sânul său cu haina uitărei porunca împăratului „blestemat“ şi semnul de cinste al zeului lui protector. Altfel, de-ar fi rămas inscripţia la lumina zilei, la restabilirea *limes*-ului şi aducerea noii garnizoane în *Salsovia* — sub Constantius al II-lea, împăratul cel prea creştin —, nu numai că numele celor doi

(1) Dacă de fapt Constantin a micşorat garnizoana Dunării şi de fapt a retras graniţa la linia *Axiopolis-Tomis* (precum ar fi a se înţelege dacă ipoteza Tocilescu-Schuchhardt, — că valul al III-lea de piatră al acestei linii e pus de Constantin [vezi citatele la incep. acestui articol], — se adevereşte prin mărturii sigure, ceea ce până acum nu e cazul), atunci nedistrugerea inscripţiei din Salsovia e cu atât mai explicabilă. Ceea ce spune Zosimus II, 34, ar întări în adevăr această ipoteză. Căci zisele lui se aplică, nu se poate mai bine, şi la garnizoana dela gurile Dunării: Ἔπραξεν δέ τι Κωσταντῖνος καὶ ἕτερον ὃ τοῖς βαρβάροις ἀκώλυτον ἐποίησε τὴν ἐπὶ τὴν Ῥωμαίοις ὑποκειμένην χώραν διάβασιν. τῆς γὰρ Ῥωμαίων ἐπικρατείας ἁπανταχοῦ τῶν ἐσχατιῶν τῇ Διοκλητιανοῦ προνοίᾳ κατὰ τὸν εἰρημένον ἤδη μοι τρόπον πόλεσι καὶ φρουρίοις καὶ πύργοις διειλημμένης, καὶ παντὸς τοῦ στρατιωτικοῦ κατὰ ταῦτα τὴν οἴκησιν ἔχοντος, ἄπορος τοῖς βαρβάροις ἦν ἡ διάβασις, πανταχοῦ δυνάμεως ἀπαντώσης τοὺς ἐπιόντας ἀπώσασθαι δυναμένης. καὶ ταύτην δὴ τὴν ἀσφάλειαν διαφθείρων ὁ Κωσταντῖνος τῶν στρατιωτῶν τὸ πολὺ μέρος τῶν ἐσχατιῶν ἀποστήσας ταῖς οὐ δεομέναις βοηθείας πόλεσιν ἐγκατέστησε, καὶ τοὺς ἐνοχλουμένους ὑπὸ βαρβάρων ἐγύμνωσε βοηθείας etc. (ed. Mendelssohn, Leipzig-Teubner, 1897).

Licinii ar fi fost *martelate*, dar însăşi inscripţia lui *Sol* ar fi fost distrusă. Ci ea n'a fost găsită şi a rămas.

Locul nu-mi îngădue să mă opresc mai mult asupra cultului solar oficial al lui *Sol Invictus* și asupra *mithraismului* (1). Deaceea trimet numai, la cartea clasică a lui Franz Cumont, *textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, deja citată în note (2).

Ceea ce însă, chiar faţă de enormul material cunoscut până acum, ne dă totuşi *nou* inscripţia din Salsovia, e modalitatea sacrificiului adus lui *Sol*. Cu totul simplu și curat: *ture, cereis et profusionibus* (3). Sacrificiul de vieţuitoare, cu vărsare de sânge, adus lui *Mithras* n'are astfel nimic de-a face cu cel adus lui *Sol*, care nu se deosebeşte — extern — întru nimic de cel adus apoi lui *Christus*, în bisericile lui. — Şi acum putem mult mai bine înţelege de ce împăraţii creştini ai secolului al IV-lea nu poruncesc numai dărâmarea altarelor şi închiderea templelor, dar interzic și *orice* aducere de jertfe [*Sol Invictus*, cum vedem, avea tocmai sacrificii foarte nevinovate]. În această privință edictul lui Theodosius şi al fiilor săi Arcadius şi Honorius din 8 Noemvrie 392 (4) e prea important spre a nu fi lămurit prin

(1) Pentru *Sol Invictus* ca zeu militar, cf. Domaszewski, *die Religion des römischen Heeres*, Trier 1895, p. 66, nota 266-a și p. 35, n. 152, — și Cumont, *o. c.*, I, p. 280, nota 2.

(2) Cf. și cartea lui Albrecht Dieterich, *eine Mithrasliturgie*, Leipzig, 1903, și articolul lui H. Usener, *Sol Invictus* în *rheinisches Museum*, 60, 1905, p. 465 sqq.

(3) Pentru *ture, cereis*, cf. *Digesta*, XXXIII, 9, 3, 9. — Pentru sacrificiu însuși cf. în C. I. L. VI, *acta fratrum Arvalium*, p. 3280 (a. 89 p. Chr.): ..... *sacrificio om[nes ture] et vino fecer[unt ; deinde coronis] | inlatis signis[que] unctis*..... etc., și p. 3282 (30 Mai 118 p. Chr.)..... *sacrificium..... ture, vino..... fruges libatas..... ad aram r[ettuleru]nt, deinde lampadibus incensi[s]*..... etc. — Inscripția noastră ar putea să dea lămuriri și asupra diferitelor mici ustensilii întrebuințate în liturghia cultui solar, — cățui de tămâe, cupe de o formă particulară, etc., — găsite la Heddernheim și a căror însemnare Cumont, I, p. 68, renunță de a o găsi.

(4) *Codex Theod.*, XVI, 10, 12.

alăturarea cu inscripţia noastră, pe care la rându-i, şi el, o lămureşte în cel mai îmbucurător chip.

„Nimeni şi nicăiri" *sensu carentibus simulacris vel insontem victimam caedat vel secretiore piaculo larem igne, mero genium, penates odore veneratus accendat lumina, imponat tura, serta suspendat.* Şi acum vin pedepsele: întăi (§. 1) pentru cei care vor îndrăznì *immolare hostiam;* apoi (§. 2): *si quis vero mortali opere facta et aevum passura simulacra inposito ture venerabitur ac ridiculo exemplo, metuens subito quae ipse simulaverit* (ironie a soartei! Tocmai aşa ziceau şi „iconoclaştii"; acele *simulacra* împotriva cărora luptau împăraţii secolului al IV-lea au rămas până în ziua de azi la catolici ca şi la ortodocşi şi sânt adorate *întocmai* precum erau cele păgâne în veacul al IV-lea!), *vel redimita vittis arbore vel erecta effossis ara cespitibus, vanas imagines, humiliore licet muneris praemio, tamen plena religionis iniuria honorare temptaverit, is utpote violatae religionis reus ea domo seu possessione multabitur, in qua eum gentilicia constiterit superstitione famulatum. Namque omnia loca, quae turis constiterit vapore fumasse, si tamen ea in iure fuisse turificantium probabuntur, fisco nostro adsocianda censemus.* (Iar dacă vor tămâia în temple ori alt undeva, vor suferì o pedeapsă în bani).

În inscripţia noastră, — pe care în cele de mai sus am pus-o la anul 322, şi anume, precum ea însăşi spune, la 18 Noemvrie al acelui an, — se vorbeşte despre lagărul şi vexilaţia din Salsovia. După cum am amintit şi mai sus, porunca fiind dată în general iar vexilaţiile schimbându-se, în inscripţie e pus nedeterminat: oricare vexilaţie s'ar afla în Salsovia (1) *trebue* să serbeze ziua fixată. Ce motive îl vor fi făcut pe Împărat să fixeze ziua de 18 Noemvrie nu ştim. Poate era ziua naşterii lui ori a fiului lui (2). Din ce le-

(1) Pilde de *vexillaţii* cu *praepositi* vezi în C. I. L. III, 600, 1464, 14215, 4—5, etc.

(2) Căci ca să admitem că data îndeobşte cunoscută de 11 Noemvrie

giune făcea parte, ori mai exact, de ce comandament ținea vexilația din Salsovia în această vreme, nu putem decât să bănuim. Mommsen (1) crede că încă dela reîntărirea graniței sub Diocleţian și aducerea a două legiuni la gurile Dunării, *leg. I Iovia* a stat la Noviodunum, iar la Troesmis era *II Herculia* (2). Și fiindcă Noviodunum era centrul de care, prin așezarea ei, ținea și Salsovia, e de admis că diferitele detașamente trimise aici țineau de comanda legiunii de-acolo: *I Iovia*. — În secolul al IV-lea vexilațiile însă sânt aproape corpuri independente și în cea mai mare

---

a ridicărei lui pe tron, n'ar mai trebuì cetită astfel la Eusebius *(chron. canon. fragm.* ed. A. Schoene, Berlin 1866 [vol. II din publ. *cronicei* lui Eusebius], p. 188, *Hl.*: Λικίνιος ἀνηγορεύθη εἰς Καρνοῦντα πρὸ γ' ἰδῶν νοεμβρίων (extras din *chronicon paschale* ed. Bonn, 1832, I, p. 519, r. 6. — Vezi asupra izvoarelor acestei cronici, Krumbacher, *byzant. Litt.* (München 1897), p. 337—8),—știre pe care o găsim și la Idacius (Hydatius) [ed. Migne, *Patr. Lat.*, vol. 51], dar dată pentru anul 308: *Maxentio et Romulo, levatus Licinius Carnunto III Idus Novembr.*, — probabil tot după Eusebius), — n'avem nici-un motiv binecuvântat.

(1) C. I. L. III, p. 999.

(2) Pentru aflarea *leg. II Herculia* la Troesmis avem o inscripție, probabil din a doua jumătate a secolului al IV-lea, în C. I. L. III, No. 6194. Anume e piatra de mormânt a prefectului legiunei, Valerius Thiumpus, răposat în floarea vârstei și îngropat în Troesmis. Cât privește știrea *itinerariului Antonin* că anume *leg. I Iovia* ar fi fost la Troesmis și *II Herculia* la Noviodunum, Mommsen o explică așa: „sau a greșit *Itin.*, sau legiunile și-au schimbat lagărele în secol. IV-lea" (când *Notitia dign. Or.* le însemnă invers de *Itin.)*. În *Hermes* XXIV, 1889, p. 203, n. 1, M. adaugă că dacă și *Itin. Ant.* le însemnă, asta poate venì de acolo că *Itin.* e redactat în primii ani ai Domniei lui Diocleţian, iar aceste legiuni sânt printre cele dintâi ale lui. (Așa dar în orice caz pe vremea lui Constantin, *leg. I Iovia* putea *fi* la Noviodunum). [În C. I. L. III, p. 999, la inscr. 6159, în ipoteza că inscr. e dela Constantin și nu dela Valens, Mommsen pune *leg. I Iovia* la Troesmis (ceea ce chiar pe vremea lui Constantin e problematic). Iar la facerea Indicelui s'a uitat că de fapt inscr. e dela Valens (precum s'a corectat pe urmă în *Corpus)* și s'a pus la indice *leg. I Iovia* ca *fiind* în această inscripție, pe când ea nu era decât presupusă, piatra fiind ruptă]. Filow, *die Legionen der Provinz Moesia, l. c.*, p. 84, crede ca și Mommsen (în C. I. L. III p. 999) că *leg. I Io-*

parte vexilaţii de auxiliari, nu vexilaţii legionare şi ele primesc porunci chiar de-adreptul dela *dux limitis* (1).

Notitia dignitatum (2) ne descrie împrejurări de câteva decenii mai târziu de data inscripţiei din Salsovia, — anume de pe vremea lui Constantius al II-lea. Iată cum distribue ea trupele dela gurile Dunării, *comandamentul Noviodunum*.

Cartierul general al *leg. I Iovia* cu reşedinţa prefectului legiunei, la *Noviodunum*. Tot aici cinci cohorte ale legiunei — *pedatura superior* (3) — sub comanda unui *praefectus ripae legionis primae Ioviae*, şi, ca auxiliari, *milites primi Constantiani* (4).

Celelalte cinci cohorte ale legiunei — *pedatura inferior* —, sub comanda unui al doilea *praefectus ripae* la *Aegissus*,

---

via încă dela început a fost stabilită în Noviodunum, iar cât priveşte ştirea din *Itin. Ant.*, o socoteşte drept o confuzie „care putea cu atât mai uşor lua naştere, cu cât Troesmis şi Noviodunum nu-s despărţite decât prin alte două oraşe (?) unul de altul". — Eu cred din potrivă că *de fapt*, pe vremea alcătuirei redacţiei *Itin. Ant.* ce a ajuns până la noi (sfârşitul secolului al III-lea şi cel mult începutul sec. IV-lea) cele două legiuni şi-au schimbat lagărele între ele. — Motivul l-aş vedea în vreun nesucces al uneia din legiuni şi aducerea la postul mai primejdios din Noviodunum al celeilalte.

(1) Vezi Mommsen în *Hermes* XXIV, p. 268 şi 230—1 şi cf. de pildă C. I. L. III, 7494: tribunul Marcianus şi praepositul Ursicinus (sigur al unui detaşament, nu al întregei legiuni) lucrează sub conducerea ducelui Stercorius. Pentru deosebirea dintre vexilaţii de auxiliari şi vexilaţii legionare vezi *indices* la C. I. L., *passim*. Pentru poziţia juridică a diferitelor trupe de auxiliari — la graniţă —, atât pedeştri cât şi călări, cf. Mommsen, *schweizer Nachstudien* în *Hermes* XVI, p. 445 sqq. Cf. Böcking, adnot. la *Not. dign. Or.*, I, p. 192, nota 37.

(2) Ed. Böcking, Bonn, 1839—53, p. 98, cap. XXXVI; ed. Seeck, Berlin 1876, p. 86, cap. XXXIX.

(3) Pentru *pedatura* cf. Böcking, *l. c.* I, p. 452, n. 38 şi C. I. L. III, 1980 şi p. 1030; 6374, 1979, etc.

(4) Cf. Seeck, în *Hermes* XI, p. 78—9 cu Mommsen în *Hermes*, XXIV, p. 205. Pentru restabilirea *limes*-ului de Constantius şi fraţii săi după 337—40, cf. C. I. L. III, 12483. Cu acest prilej vor fi fost înfiinţate şi diferitele corpuri de auxiliari: *milites Constantiani (primi, secundi*, etc.).

însemnat de *Notitia: „castellum“* (1). Tot aici un detaşament de cavalerie: *cuneus* (2) *equitum armigerorum* (3).

O trupă de auxiliari, *milites quinti Constantiani* la *Salsovia* [sub comanda unui *praepositus* (4)].

Un detaşament de cavalerie, *cuneus equitum Arcadum* (5) la *Talamonio* (— *um* sau — *us?) = „castellum“* [supt un *tribunus* (6)].

În sfârşit în deltă (?) *In Plateypegiis(?)* (7) e comandantul flotei auxiliare şi al celei romane: *praefectus ripae legionum I Ioviae et II Herculiae musculorum Scythicorum et classis*, — cu care singure se putea supraveghea pe apă toată delta (8).

Ceea ce mai dă *Notitia: milites primi Gratianenses* în

(1) *Notitia* înseamnă în „armele“ *comandamentului Noviodunum* numai două *castella: Aegissos* şi *Thalamonio*. Pentru deosebirea dintre *castra* (precum e numită şi *Salsovia* în inscr. noastră) şi *castella*, cf. Mommsen în *Hermes*, XXIV, p. 199—200.

(2) *Cuneus* şi *numerus* aici sânt acelaş lucru. Vezi Seeck în *Hermes* XI, 76 şi n. 3; Mommsen în *Hermes* XIX, p. 232 şi XXIV, p. 207 sqq. Cf. Fiebiger în „Pauly-Wissowa“, IV, col. 1756—7.

(3) Cf. Böcking, adnot. la *Not. dign. Or.* I, p. 188, n. 18, cu Mommsen în *Hermes*, XXIV, p. 223 şi 237.

(4) Cf. C. I. L. III 5670-a (anul 371), 3370, 14328. Vezi apoi şi Mommsen, *l. c.*, p. 269—70.

(5) Cf. Böcking, *l. c.*, p. 187, n. 12. Pentru *Talamonio*, p. 444—5, n. 13.

(6) Vezi C. I. L. III, *Indices*, p. 2500—1 şi Mommsen, *l. c.*, p. 268—70.

(7) Böcking, *l. c.*, p. 455, n. 54. — Trebue să însemn aici că în special capitolul din *Notitia* despre *Scythia* a ajuns în foarte proastă stare până la noi. Deaceea în privinţa cetirei diferitelor cuvinte sânt o sumă de ipoteze dintre care în afară de cele date de Mommsen în *Hermes* XXIV, p. 213, n. 1, nici una nu e convingătoare. Descrierea trupelor dată de mine aici e făcută cu ţinerea în seamă a „lecţiunilor“ propuse de Mommsen.

(8) Böcking, p. 454, n. 52 cu Mommsen, *l. c.*, p. 213, n. 1. — Din pricina Deltei în *Codex Theodosianus* VII, 17 se zice despre *limes Scythicus* că *„in latius diffusiusque porrigi“*. Fără îndoială, precum s'a accentuat de toţi cei ce au studiat această cestiune, Romanii îşi aveau graniţa la braţul Sf. Gheorghe şi acolo le erau castelele de pază. Dar cu flota ei păzeau bine înţeleles toată delta.

Gratiana, e după observarea lui Seeck o interpolare mai târzie şi n'are ce căuta în sistemul de apărare alcătuit de Constanţiu (1).

Toate aceste forţe împreună cu cele corespunzătoare ale comandamentului dela Troesmis stăteau sub conducerea ducelui provinciei Scythia, sau, cum e titlul complet, — *vir perfectissimus, dux limitis provinciae Scythiae* (2), al cărui rang în această vreme e *perfectissimatul* până la Constantius II şi, izolat, şi mai departe, în timpul lui Theodosius *clarissimatul,* dela începutul secolului al V-lea *spectabilitatea* (3).

Inscripţia noastră ne face pentru întâia dată cunoscut pe Valerius Romulus. Tot de pe vremea lui Licinius mai cunoaştem un alt *dux limitis,* Valens, pe care Împăratul în ajunul războiului din 314 cu Constantin îl ridică la rangul de Caesar (4). Din nefericire nu ni se spune însă al cărui *limes* era *dux.* Singurii *duces limitis Scythiae* ce mai cunoaştem din această vreme sânt: Aurelius Firminianus, unul dintre cei mai vechi *duces* constataţi până acum în inscripţii (5) şi anume, după părerea lui Mommsen (6), din timpul lui Diocleţian, — şi, al doilea, Sappo, tot *v. p.,* pe vremea lui Constantin-cel-Tânăr (337—40) (7).

*

Rezumând aşa dar cele ce ştim cu privire la Salsovia, putem spune următoarele:

---

(1) Seeck în *Hermes* XI, p. 75, n. 1. Cf. Böcking, *l. c.,* p. 450, n. 30 şi 31,

(2) Vezi *officium* ducelui la *Notitia Or.,* ed. Böcking, cap. XXXVI, ed. Seeck, c. XXXIX şi cf. Mommsen în *ephemeris epigraphica* IV, p. 531 sqq. şi în special în *Hermes,* XXIV, p. 266 sqq.

(3) Mommsen în *Hermes, l. c.,* p. 267 (amănunte mai multe tot acolo).

(4) Anonymus Valesianus *(origo Constantini Imperatoris)* §. 17, la Gardthausen, ed. lui Ammianus Marcellinus II, p. 284 şi la Mommsen *chronica minora* (în M. G. H., *script. ant.)* I, p. 9.

(5) C. I. L. III, 764.

(6) C. I. L. *l. c.,* şi *Hermes* XXIV, p. 266, n. 3.

(7) C. I. L. III, 12483. Inscripţia a fost găsită la Troesmis. A fost pusă cu prilejul reîntărirei *limes*-ului împotriva Goţilor în a. 337—40.—

Înfiinţarea ei ca staţiune a drumului dunărean şi post de pază al *limes*-ului e de pus cam prin întâia jumătate a secolului al II-lea în legătură cu formarea întregului sistem de apărare a graniţei romane la gurile Dunării: *tabula Peutingeriana* care pentru acest ţinut, ca şi pentru Dacia, arată clar a fi alcătuită în epoca Antoninilor, ne dă prima mărturie asupra Salsoviei. Spre sfârşitul secolului al III-lea *itinerariul Antonin* ne dă iară veste de existenţa ei. La 322 întâmpinăm şi primul document sigur asupra ei, inscripţia zeului *Sol*, pusă la 18 Noemvrie al acelui an. De aici aflăm că la această epocă ea avea un lagăr *(castra,* nu *castellum)*, în care avea loc de stat o *vexillatio* supt un *praepositus*. Ce anume corp de oaste nu ni se spune. Din *Notitia dignitatum* aflăm însă că în Salsovia stăteau în vremurile următoare *milites quinti Constantiani*, unul din corpurile de auxiliari înfiinţate de împăratul al cărui nume îl poartă, — Constantius II (337—361). După catastrofa lui Valens (1) graniţa romană la gurile Dunării rămase deschisă. *Notitia*,—scrisă tocmai prin această vreme—înseamnă după condicile vechi garnizoanele de pe vremea fiilor lui Constantin I: că acestea fusese literalmente distruse de şivoiu, nu mai încape nici-o îndoială. Iar dacă *Notitia* totuşi le înseamnă, asta arată numai că în locul lor nu fusese pus nimic (2). Când, tocmai după un veac, Iustinian (3) reîntări în adevăr trainic graniţa, el nu mai găsi de cuviinţă

Cât priveşte pe Avulnius Saturninus, *„Scythici limitis dux"* din *scriptores historiae Augustae,* XXVI *(vita Aureliani)* 13, 1, — el e citat într'unul din destul de multele documente falşificate de Vopiscus, şi deci nu se poate admite, până la alte probe existenţa lui (cf. Ch. Lécrivain, *études sur l'histoire Auguste,* Paris 1904, p. 354—5 şi 367).

(1) Pentru războaele lui Valens în Dobrogea sânt de folosit, ca studii speciale, articolele lui Gardthausen în *Hermes* XVII, p. 262 sqq., Mommsen, *ibidem,* p. 523 sqq. şi Seeck, *ibidem* XVIII, p. 150 sqq. În afară de asta şi Seeck, *die Zeit des Vegetius* în *Hermes* XI, p. 61 sqq.

(2) Pentru *Gratiana* şi *Gratianenses (milites),* vezi mai sus.

(3) V. asupra lui Iustinian, Charles Diehl, *Justinien etc.,* Paris, 1901.

să restaureze *Salsovia,* ci în locul ei întări pe vecina ei sudică *Salmorus* (*Ἁλμυρίς*) lăsată în părăsire de Constantin şi urmaşii lui.

Mai mult de două veacuri stătu dară *Salsovia* ca loc de strajă la gurile Dunării. Iar apoi şi urma i se pierdu până în zilele noastre când fu din nou cunoscută. Săpăturile la faţa locului ne vor spune mai multe asupra ei. Până atunci în cele de faţă s'a arătat cam ce se ştie în prezent despre vechiul „castel“ dunărean.

ÎNDREPTĂRI

Prefaţa acestui studiu fiind tipărită după o singură corectură, are câte-va greşeli de tipar, pe care cititorul binevoitor e rugat să le îndrepteze singur. Ţin apoi să observ că în lucrare însăşi a fost corectate şi câteva scăpări din vedere ce se strecuraseră în prima tipărire din **Convorbiri literare.**

CUPRINSUL

DE ACELAȘ AUTOR:

— **Câteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiana**, cu prilejul unei cărţi noi asupra acestei cestiuni,— Bucureşti, „Carol Göbl“, 1906,—64 pag. in-8°.—Preţul 1 leu şi 50 bani.